

L'ensenyament primari al districte de Gandesa. Teoria i praxi del model educatiu liberal espanyol (1834-1857)

RESUM
RESUMEN
ABSTRACT

L'article analitza la creació del model educatiu per l'ensenyament primari durant el primer període del liberalisme espanyol a partir de les disposicions legals aprovades entre 1834 i 1857 i la seva aplicació pràctica al districte escolar de Gandesa.

El artículo analiza la creación del modelo educativo para la educación primaria durante el primer periodo del liberalismo español a partir de las disposiciones legales aprobadas entre 1834 i 1857 y su aplicación práctica en el distrito escolar de Gandesa.

The article analyzes the creation of the educational model for primary education during the first period of Spanish liberalism based on the legal provisions approved between 1834 and 1857 and its practical application in the school district of Gandesa.

Paraules clau: Trienni Liberal, Corts de Cadis, Antic Règim, Guerra dels Set Anys, ensenyament primari, moderats, progressistes, Pla Rivas, Llei Someruelos, hisendes locals, escoles, liberalisme

Palabras clave: Trienio Liberal, Cortes de Cádiz, Antiguo Régimen, Primera Guerra Carlista, educación primaria, moderados, progresistas, Plan Rivas, Ley Someruelos, haciendas locales, escuelas, liberalismo

Keywords: Liberal Triennium, Cortes de Cádiz, Old Regime, Seven Years' War, primary education, moderates, progressives, Rivas Plan, Someruelos Law, local finances, schools, liberalism

David Tormo Benavent (Barcelona, 1973). Doctor en Història Contemporània per la Universitat de Barcelona especialitzat en història local, tenint com a eix principal la comarca de la Terra Alta al llarg dels segles XIX i XX, i també en la Guerra Civil Espanyola, especialment en l'episodi de la batalla de l'Ebre.

Responsable i autor del projecte digital "Històries de la Terra Alta" (*bloc, facebook i twitter*) i autor o coautor, en els darrers anys, de *La línia del Cinca a la guerra civil*. Les fortificacions de la Generalitat de Catalunya al front d'Aragó (1936-1939) (2018: Onada Edicions), *Esplugues de Llobregat desconeguda. Carrers i paisatges* (2017, Efadós), "El territori després de la guerra" a *La Guerra Civil al Territori. Lleida, Tarragona i Girona* (2017, Generalitat de Catalunya), "Joan Caballé, el perfecte cacic republicà" al núm. 26 de la *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre* (2016, CERE) i *La Fatarella. En pau, en guerra, en Dictadura i en democràcia* (2016, Fundació el Solà).

L'ensenyament primari al districte de Gandesa. Teoria i praxi del model educatiu liberal espanyol (1834-1857)

David Tormo i Benavent

*tormo.david@gmail.com

1. El marc legislatiu del model educatiu liberal espanyol

Antecedents: l'experiència gaditana i el Trienni Liberal (1808-1834)

La invasió napoleònica va atorgar als partidaris d'enderrocar les estructures de l'Antic Règim la primera oportunitat per fer-ho. La marxa de la família reial, la revolta popular que va desencadenar, i la guerra en que va desembocar, va provocar un buit de poder que calia omplir per garantir la coordinació de la resistència a l'invasor. El maig de 1809, la Junta Central Suprema, creada després de la victòria de Bailén, va convocar Corts extraordinàries per fer-ho possible.

Els diferents territoris de la monarquia, incloent els colonials, van enviar els seus representants a les Corts, que finalment es reuniren a Cadis. L'objectiu dels diputats era la creació d'un nou cos legislatiu capaç de transformar la realitat social i política espanyola sobre les premisses del liberalisme polític. Aquesta tendència, tot i ser majoritària, no era l'única que comptava amb representants a les Corts. Entre els seus diputats també hi havia partidaris de l'absolutisme vigent i defensors del reformisme il·lustrat. Un conjunt heterogeni que va obligar als diputats liberals a fer concessions en alguns aspectes del text constitucional. Tot i això, el resultat final va ser una Constitució profundament democràtica,

impregnada de l'esperit universalista de la revolució liberal.

Alguns autors assenyalen que les raons d'aquest caràcter universalista i democràtic rauen en la composició i origen social de la majoria dels representants liberals a les Corts. Lluny de pertànyer al comerç, la indústria o el món de les finances, la majoria dels liberals gaditans provenien de la petita i la mitjana noblesa. Es tractava de joves idealistes oberts a les noves idees procedents de la Revolució Francesa, defensors de la revolució liberal, més que no pas d'una revolució burgesa caracteritzada per uns interessos de classe de la que no formaven part¹.

Per aquests joves liberals l'ensenyament públic havia de jugar un important paper en la construcció de la nova societat. L'educació, les lletres, utilitzant el terme il·lustrat de l'època, havien d'atorgar als ciutadans les eines necessàries per destruir els preceptes que estructuraven la societat de l'Antic Règim. L'educació era l'únic camí per aconseguir la llibertat, per passar de ser súbdits a ser ciutadans de ple dret.

Amb aquesta concepció, no exempta de cert grau utòpic, del paper que havia de jugar l'ensenyament públic, els diputats de Cadis van establir les bases del nou sistema educatiu a la Constitució de 1812. Aquest defensava l'anomenat model nacional, que entenia l'ensenyament com un sistema independent del poder polític, és a dir, del poder executiu. Si

l'educació havia de proporcionar a la societat les eines necessàries per transformar els súbdits en ciutadans, no podia dependre de governs circumstancials, subjectes a corrents ideològics o interessos partidistes. Era una qüestió nacional i, per tant, només podia dependre de l'autèntic dipositari de la sobirania nacional, que no era altre que el poder legislatiu, el Parlament².

La importància atorgada al paper que havia de jugar l'ensenyament en la construcció de la nova societat, queda palesa amb la seva inclusió dins del text constitucional. En el seu art. 366 s'establí la creació d'un sistema escolar universal, que garantís l'accés de tota la població als coneixements considerats imprescindibles per qualsevol ciutadà³.

La base del nou sistema havia de ser l'expansió de l'ensenyament primari arreu de l'estat, amb la creació d'escoles a tots els pobles de la monarquia. En aquests centres els més joves rebrien la formació més bàsica (llegir, escriure i comptar), a més d'explicacions sobre les llibertats i obligacions dels ciutadans i formació religiosa.

Aquest darrer punt, la incorporació del catecisme en l'ensenyament primari, fou una de les concessions necessàries per aconseguir l'aprovació dels sectors absolutistes al text constitucional. L'Església catòlica es començava a perfilar com el baluard dels valors ideològics de l'Antic Règim. Si bé els partidaris de l'absolutisme estaven disposats a cedir en la transformació de les estructures socials i econòmiques que plantejava la Constitució, els valors ideològics i morals, fenòmens estructurals que garantien un cert control de l'ordre social, eren una altra cosa.

Les concessions en matèria de religió es van constatar en l'art. 12 de la Constitució⁴, que convertia al catolicisme en l'única religió de l'Estat, obligant al govern a la seva protecció, alhora que en prohibia l'exercici de qualsevol altre. No és d'estranyar, doncs, que l'ensenyament del catecisme i dels principis bàsics de la fe catòlica fossin considerats com un

dels coneixements que calia fer arribar a tots els ciutadans de l'Estat.

El compromís d'estendre l'ensenyament primari arreu del país es va refermar en un altre dels articles del text constitucional. El punt sisè de l'art. 25, on s'establien els motius pels quals un ciutadà podia veure suspesos els seus drets, convertia la instrucció en un requisit indispensable per poder accedir a la ciutadania⁵.

En aquest període, suficient perquè els infants d'aquell moment assolissin la majoria d'edat, l'Estat havia d'haver aconseguit dotar-se d'un sistema educatiu i escolar que facilités l'accés a l'educació a tota la població.

Val a dir que aquesta ambiciosa empresa, que necessitaria de recursos econòmics i humans, es va plantejar en el marc d'una Espanya que encara comptava amb els recursos colonials. Uns recursos que s'esvairien en pocs anys, amb el procés d'emancipació de la majoria de les colònies americanes, arruïnant la hisenda de l'Estat i condicionant el desenvolupament dels futurs programes liberals en matèria educativa.

Aprovada la Constitució, el següent pas va ser la confecció d'un pla que desenvolupés el seu contingut i donés forma al nou sistema educatiu. El projecte va ser redactat en forma de decret a partir de l'informe emès pel Director General d'Estudis de les Corts, Manuel José Quintana, i va ser presentat per a la seva discussió el març de 1814. Abans de la seva aprovació, però, Ferran VII havia retornat a Espanya i restaurat l'absolutisme, deixant sense efecte tota la legislació emanada de les Corts gaditanes.

La restauració de l'absolutisme no només va posar fi a la primera experiència liberal espanyola, també va donar pas a un període de persecució política, exili o empresonament, per a molts dels seus protagonistes. Un període de marginalitat política que va dur, a alguns sectors del liberalisme, a reflexionar sobre la viabilitat de la revolució liberal, maximalista, contraposant-la al desenvolupament de l'experiència francesa endegada el 1789.

El caos dels primers anys de la Revolució va dur una part del liberalisme francès a desenvolupar una interpretació més classista i lligada als interessos de la burgesia dels ideals revolucionaris. L'anomenada teoria doctrinària defensava una transformació de l'Antic Règim més pausada, aprofitant bona part de les seves estructures de control social. Garantir l'ordre era imprescindible per assegurar el bon desenvolupament de l'economia capitalista.

L'estratificació social ja no es regiria per la divisió estamental, si no per una societat de classes, molt més permeable que l'anterior. El factor determinant per regular l'ascens dins de la nova estructura social seria el poder econòmic, accessible a tothom a partir de la concepció teòrica de la igualtat d'oportunitats que conferien les llibertats individuals del liberalisme polític a tots els ciutadans. Per tal que aquest sistema ideal pogués funcionar, calia assegurar-se que l'economia de mercat es desenvolupés en un marc de pau social.

De fet, una de les mesures defensades pels doctrinaris francesos era la substitució del sufragi universal pel censatari. El sistema electiu de la democràcia havia de restar en mans de les noves classes dominants, que sumaven al poder econòmic que ja ostentaven, el poder polític que els havia dut a impulsar la revolució liberal. La democràcia censatària, on l'accés al vot estava regulat per les rendes econòmiques, garantia a la burgesia la construcció d'un sistema polític fet a la seva mida.

Calia, doncs, garantir que els fills d'aquesta nova elit social adquirissin els coneixements necessaris per poder alimentar el nou règim. Per contra, els cridats a formar part de la base de la nova piràmide social, les classes treballadores, no necessitaven d'una excessiva formació. Els límits d'aquests coneixements es basaven en les pròpies necessitats del sistema: una massa d'operaris mínimament formats per fer front a les exigències tècniques de l'economia industrial, però disciplinats i fidels al nou ordre social, del qual formaven part, en tant que també n'eren ciutadans⁶.

El propi Napoleó va posar en pràctica aquesta concepció del que havia de ser el sistema educatiu públic. La divisió de l'ensenyament en diferents graus, amb un d'universal, el primari, accessible a tothom, i uns altres, els superiors, restringits als fills de la burgesia, cridats a dirigir la burocràcia i l'exèrcit del nou Imperi, van establir les bases del model estatal.

Aquest model era l'antítesi del nacional, plasmat a la Constitució de 1812. L'ensenyament perdia la seva independència per posar-se al servei del poder executiu i dels seus objectius polítics⁷. L'escola primària havia de ser el mecanisme per transmetre els valors de la nova societat de classes, convertint-se així en una eina al servei del poder polític i dels interessos de la burgesia. Aquest va ser el model defensat pels anomenats *doceañistas* durant el Trienni Liberal.

El triomf del pronunciament de Riego el gener de 1820 va atorgar als liberals la possibilitat de recuperar el govern. Després d'un primer període de caire revolucionari, els protagonistes de l'experiència gaditana, convençuts que la Constitució de 1812 havia de ser reformada per adaptar-la a la realitat social espanyola i, també, a les necessitats de les noves classes dominants, van aplicar els conceptes del liberalisme doctrinari francès en el disseny del nou règim.

En matèria educativa va significar l'adopció del model estatal, que es va començar a dibuixar en el Reglament General d'Instrucció Pública aprovat el 29 de juny de 1821. La nova norma es basava en el projecte de decret que s'havia presentat a les Corts de Cadis el març de 1814, amb algunes modificacions per adaptar-lo a la nova concepció de l'ensenyament públic.

La més important d'aquestes modificacions va ser la introducció d'un condicionant econòmic per l'accés a l'educació. El nou text eliminava la gratuïtat en tots els graus de l'ensenyament. Malgrat l'aferrissada defensa que alguns diputats van fer d'aquest principi, garant de la universalitat de l'educació, en deslliurar-

la de la càrrega econòmica que podia suposar per les classes més populars, el text final va incloure quotes de matrícula per als alumnes i altres quotes per fer front a les despeses burocràtiques. Els defensors d'aquesta mesura van basar els seus arguments en la realitat econòmica de la Hisenda pública, amb un deute considerable i necessitada d'emprèstits per subsistir⁸. Una situació que es preveia de llarga durada, en ple procés d'emancipació de les colònies americanes.

L'entrada des de França dels Cent Mil Fills de Sant Lluís comandats pel duc d'Angulema l'abril de 1823, va posar fi a la segona experiència liberal i també a la seva tasca legislativa. La curta experiència del Trienni va servir, però, per acabar de polaritzar els liberals espanyols en dos grans blocs: els defensors dels principis gaditans, o progressistes, i els de les teories doctrinàries, o moderats.

Aquests darrers van ser els responsables de la construcció del sistema liberal a partir de 1834, imposant el model estatal en el disseny del sistema educatiu públic.

La insistència del liberalisme en la importància de l'ensenyament i, més concretament de l'educació primària, va provocar que Ferran VII, durant l'anomenada dècada ominosa, hi dediqués certa atenció. El resultat va ser el Pla i Reglament de les escoles de primeres lletres del regne, aprovat el 16 de febrer de 1825. Convençut de l'eficàcia de l'escola com a mitjà d'adoctrinament, l'absolutisme va deixar en mans de les ordres religioses l'educació primària. D'aquesta manera l'Església, com a garant dels principis tradicionals de l'Antic Règim, esdevenia la responsable de la instrucció de les noves generacions de súbdits.

Les primers passes del model liberal (1834-1836)

La mort de Ferran VII el setembre de 1833 va atorgar, per tercera vegada, el govern als liberals. Aquest cop, però, l'accés no fou mitjançant l'assalt revolucionari. Més aviat caldria parlar d'una

aproximació de conveniència entre la Corona, en mans de la reina regent, Maria Cristina, i els sectors més moderats del liberalisme.

Una relació de conveniència fruit de les circumstàncies que marcaren l'inici del regnat d'Isabel II, amb una guerra civil que amenaçava amb dur fins al tron al pretendent carlí, reforçant les bases de l'absolutisme polític. La jove reina necessitava el recolzament de la burgesia per mantenir-se al tron, i els liberals necessitaven accedir al govern per posar en marxa els mecanismes que facilitessin la revolució burgesa.

En aquesta comunió d'interessos, també hi va participar un altre sector polític, el dels absolutistes més moderats. La reina regent necessitava aquest sector per tal de restar partidaris al seu cunyat, Carles V, i assegurar-se la proximitat política d'una força que pogués contrarestar, en cas de ser necessari, les aspiracions revolucionàries dels liberals.

Aquest joc d'aliances i equilibris polítics es va acabar materialitzant en l'Estatut Reial, aprovat el 10 d'abril de 1834. Sancionat per Maria Cristina, l'Estatut Reial es convertia en la norma jurídica sobre la que construir el nou sistema polític. El document no feia cap referència a la Constitució de 1812, ans el contrari, es presentava com una carta atorgada per la Corona, amb poder absolut, que delegava algunes funcions del govern en altres òrgans de l'Estat.

El criteri de la sobirania nacional en que s'havia inspirat el liberalisme espanyol fins al moment era substituït pel de la sobirania estatal. Una sobirania que emanava de la Corona, erigida com a veritable dipositària del poder que era delegat en les Corts per voluntat règia. La monarquia era qui convocava, suspenia i dissolia les Corts, qui sancionava els assumptes que s'hi havien de tractar i qui, finalment, donava el vist i plau a la legislació emanada del poder legislatiu. Així doncs, el poder legislatiu quedava supeditat al control de la Corona, igual que ho feia el poder executiu, car la seva designació també era potestat del monarca.

No és d'estranyar, que alguns autors considerin l'aprovació de l'Estatut Reial com el punt d'inflexió que va marcar la ruptura definitiva entre els liberals moderats i els progressistes. Els primers, partidaris de conciliar les conquestes polítiques de tall liberal amb l'ordre social, van fer costat a la reina. Per contra, els progressistes es van convertir en l'oposició política, disposada a recuperar el marc de llibertats plantejat a la Constitució de 1812.

El suport al nou marc legal va permetre als moderats conservar el govern de l'Estat, en mans de Martínez de la Rosa des del gener de 1834. Des d'aquesta posició es van endegar les mesures polítiques per establir les bases de la revolució burgesa en els seus aspectes polítics i econòmics.

La majoria dels historiadors coincideixen en que entre 1834 i 1837 es van establir les bases del que havia de ser el nou estat liberal, amb la creació d'un mercat nacional, suspentent les duanes interiors i els règims territorials especials o privilegiats; el reconeixement jurídic de la propietat individual, que va abolir la propietat corporativa i la vinculada; la prohibició de les jurisdiccions senyoriales i l'abolició de la venalitat i el caràcter hereditari dels oficis públics.

En aquesta cursa per construir el nou estat liberal, la instrucció pública no en va quedar al marge.

La primera mesura del govern en matèria educativa va ser la creació, l'agost de 1834, d'una comissió d'experts per redactar un pla general d'instrucció primària que es pogués aplicar a tots els pobles de l'estat, atenent a les diferents circumstàncies de cadascun. El reial decret que va aprovar la creació de la comissió deixava entreveure alguns dels principis que acabaria recollint el pla que s'havia de dissenyar. D'una banda, s'apuntava una de les premisses del model estatal, la instrumentalització de l'escola primària, destinada "*a la consolidación de las buenas instituciones políticas*", que no eren altres que les del propi règim.

Un altre aspecte que calia tenir en compte era la precària situació de la Hisenda pública, en franca bancarrota. El text, tot i declarar la voluntat regia de desenvolupar l'ensenyament primari i els beneficis que havia de reportar, apunta que caldria fer-ho de manera "*que sin perjuicio de atender a la economía que exige el estado de los fondos públicos, se asegure la subsistencia de los profesores y el decoro que les es debido*". Es descartava així la gratuïtat de l'ensenyament primari, deixant en suspens com caldria finançar el gruix de la seva despesa si aquesta no podia ser suportada per la Hisenda estatal.

Un tercer aspecte a tenir en compte en el disseny del pla d'instrucció primària havia de ser l'establiment de "*la correspondiente vigilancia en su régimen moral y administrativo, a fin de que se eviten los abusos que han impedido hasta ahora los progresos de la enseñanza primaria*". Calia preveure, doncs, sistemes de control sobre els docents i, també, sobre els responsables del desenvolupament del sistema educatiu.

Finalment, cal destacar una de les demandes urgents recollides al reial decret: la creació d'un sistema d'escoles normals a nivell estatal. El primer esglaió havia de ser, sens dubte, la creació d'una Escola Normal central a Madrid, on es formarien els mestres que regirien les futures escoles normals provincials. Per tal que el sistema educatiu projectat pogués arribar a tenir èxit, calia formar mestres capaços i en nombre suficient per cobrir les seves necessitats.

Dos mesos després d'haver creat la comissió el govern la "*Instrucción para el régimen y gobierno de las escuelas de primeras letras del reino*". Adreçada a facilitar la feina encomanada a la comissió, el seu articulat abordava dues qüestions. D'una banda, s'apuntava quina seria l'estructura dels mecanismes de control del sistema educatiu primari. De l'altre, s'ampliaven les obligacions de la comissió, encomanant-li la recopilació d'informació per poder copsar la realitat de la situació escolar del regne.

Entre les dades a recopilar es demanava que s'informés sobre quins eren els fons amb que es sostenien les escoles, quantes n'hi havia i quin era el seu nombre d'alumnes i, a nivell més general, quin era l'índex d'alfabetització de la població espanyola en el seu conjunt.

Respecte als mecanismes de control exposats a la Instrucció, en teoria es creaven per assegurar-se que la comissió rebés tota la informació necessària per poder confeccionar l'estudi que li havia estat encomanat. Es tractava d'un sistema piramidal, que posava de manifest la voluntat centralitzadora que el liberalisme espanyol va imprimir a tota l'administració estatal.

Al vèrtex de la piràmide hi havia el govern, representat pel ministeri de l'Interior⁹, responsable de la instrucció pública; el següent esglaió, a nivell territorial, el formaven les comissions provincials, seguides de les de partit i, en la base del sistema, les comissions locals.

Al capdavant de les comissions provincials hi havia els governadors, nomenats pel govern. Ells eren els responsables del nomenament de la resta de membres de la comissió, assegurant-se així la seva fidelitat política. També era el responsable de nomenar els membres de les comissions de partit a partir de les ternes presentades per l'ajuntament de la capital, a excepció del seu president, que havia de ser l'alcalde de la població. Els membres de les comissions locals, a excepció del president, que era l'alcalde, eren escollits per les comissions de partit a partir de les ternes presentades per cada ajuntament. Es tractava, doncs, d'un sistema piramidal clarament jerarquitzat, que assegurava el control del govern sobre totes les comissions.

Les comissions provincials i de partit tenien per objectiu vetllar pel compliment de les disposicions legals vigents, traslladar la informació requerida als estaments superiors i promoure la creació d'escoles a tots els municipis del seu territori. Les comissions locals, a la base del sistema, a més d'aquestes

atribucions, tenien altres obligacions molt més concretes, establertes a l'art. 14 de la Instrucció:

“... celarán la conducta de los maestros y maestras en el desempeño de sus deberes; visitarán con frecuencia las escuelas, procurando estimular la aplicación de los alumnos, y cuidando muy especialmente de que la concurrencia sea asidua, para lo que harán a los padres de familia, y con especialidad a los pobres, las oportunas observaciones sobre las ventajas de la buena educación; promoverán esta por todos los medios que les aconseje la prudencia, atendidas las circunstancias particulares de las respectivas poblaciones, dictando las medidas oportunas para corregir los abusos que adviertan, y dando parte a las comisiones de partido para la competente resolución, cuando su autoridad no baste para reprimirlos: últimamente, se ocuparán con eficacia en el establecimiento de escuelas en los pueblos en que no las haya, proponiendo, a falta de fondos municipales que aplicar a este importante objeto, los medios que consideren más expeditivos y menos gravosos al vecindario para asegurar la subsistencia de los profesores.”

D'aquesta manera les comissions locals, com agents sobre el terreny, s'havien de fer càrrec de la inspecció de les escoles i dels mestres; de combatre l'absentisme escolar (un dels grans problemes del sistema educatiu) i de cercar les formules més adients per crear i mantenir les escoles necessàries. En aquest punt, paga la pena assenyalar com la Instrucció avança una qüestió que marcarà el futur desenvolupament de tot el sistema escolar: l'ús dels fons municipals per al seu finançament.

El principal defecte d'aquest sistema jeràrquic és, precisament, el trasllat de totes les responsabilitats executives a la darrera baula de la cadena. En un país on els índex d'alfabetització eren força baixos, confiar en que les comissions locals estarien sempre integrades per persones capacitades, amb una mínima formació i un veritable interès per difondre els avantatges de l'educació, era una aposta molt arriscada. Possiblement, aquestes circumstàncies es complien a la majoria de les ciutats, on es concentrava bona part de la burgesia emergent, però era poc provable que succeís el mateix a les poblacions rurals petites i mitjanes.

En el món rural, amb una economia agrària destinada a l'autoconsum en la majoria dels casos, les bondats de l'educació encara no havien quallat amb la força necessària. La seva utilitat en un futur més o menys proper no podia competir amb les necessitats més immediates, on la mà d'obra infantil jugava un important paper. Deixar en mans de les comissions locals la lluita contra l'absentisme escolar en els municipis rurals havia de tenir, per força, resultats decebedors.

El mateix es podia esperar del control sobre els mestres i la seva tasca docent per part de persones que, en molts casos, no sabien ni llegir ni escriure¹⁰; o en la recerca de fons per mantenir les escoles, quan els únics recursos disponibles eren els del propi veïnat.

En aquest darrer punt, per tal d'assegurar la implicació econòmica dels ajuntaments en el sosteniment de l'ensenyament primari, el govern va haver de modificar la legislació vigent. La llei que regia les relacions entre els ajuntaments i l'Estat era l'aprovada el 3 de febrer de 1823, durant el darrer període del Trienni Liberal, quan els sectors progressistes o exaltats controlaven el govern. Es tractava, doncs, d'una llei que garantia la independència municipal, de manera que l'Estat no podia obligar als ajuntaments a assumir noves responsabilitats econòmiques. A l'espera de confeccionar una nova llei municipal, fonamentada en els principis centralitzadors del liberalisme moderat, el govern va aprovar, el 23 de juliol de 1835, un reial decret per l'arranjament provisional dels ajuntaments. Entre els diferents aspectes legislat, el reial decret tractava dues qüestions que acabarien incidint en el desenvolupament del sistema educatiu: el control sobre les hisendes locals, i la imposició del sufragi censatari.

En el primer cas, la nova norma prohibia als ajuntaments aprovar qualsevol mesura adreçada a incrementar els ingressos municipals sense l'autorització prèvia del Governador provincial.

D'aquesta manera es posava fi a la independència econòmica dels municipis, supeditada al control de les diputacions provincials que tenien entre les seves atribucions la supervisió dels pressupostos municipals abans de la seva aprovació.

Pel que fa a la qüestió del sufragi censatari, els arguments utilitzats per justificar la seva imposició, exposats al preàmbul del reial decret, posen de manifest el camí que havia de seguir el sistema educatiu en la seva organització:

“La Ley supone independiente a todo el que posee alguna propiedad o industria que sustente su familia. Esta industria o propiedad suponen también más ilustración, mayor inteligencia de los negocios, cierto grado de instrucción y de cultura, más cuidado de la cosa pública, algún amor de la gloria, y en fin, la atención a los intereses generales, ligados necesariamente con los privados. Nada de esto puede suponerse en el proletario. Obligado a ganar el sustento de su familia con el sudor de su frente ¿qué tiempo le queda para pensar? La sociedad debe proteger esta clase laboriosa y necesaria: debe asistirlos en sus necesidades; más no debe darles parte ni influencia en el Gobierno, porque no son capaces de desempeñarla como es debido. (...)

La ley no ha podido conceder sufragio público a los que fácilmente pueden venderlo a la gratitud, a la pasión, o al soborno: tanto más, cuando ellos mismos no tienen el conocimiento necesario para saber dónde colocarían bien su voto.”

Es tracta, doncs, d'una discriminació basada en principis classistes i carregada de paternalisme que reflecteix fidelment la concepció que el liberalisme moderat tenia de la nova societat que s'estava construint. A poc a poc, la legislació dels governs moderats anirà perfilant el model de la societat burgesa, formada per unes classes mitges i altes, amb uns interessos econòmics concrets, que ostentaran la direcció de l'Estat en tots els seus nivells, i unes classes populars, treballadores, destinades a acatar les decisions de la superioritat i nodrir la base de la piràmide social.

El reial decret també contenia referències directes a l'ensenyament primari, concretament al seu finançament, que es traslladava, íntegrament, a

càrrec dels fons municipals. Les reaccions que va despertar aquesta mesura van obligar al govern a promulgar la reial ordre de 4 de desembre de 1835, on s'aclarien algunes de les obligacions imposades en aquesta matèria.

Els ajuntaments, com a coneixedors directes de la seva pròpia realitat, eren els responsables de la creació de les escoles que es consideressin necessàries, i de nomenar els seus mestres, donat que els seus sous s'havien de proveir amb els fons municipals. Una responsabilitat que es considerava com un fet natural, un benefici atorgat pel govern, que a la reial ordre s'expressava en els següents termes:

“S.M. desea que aprovechando las autoridades municipales esta feliz reforma, miren con predilección la instrucción primaria, votando generosamente los fondos necesarios para conservarla y propagarla; y que las diputaciones provinciales tengan presente este mismo principio en el examen de los presupuestos municipales que les encargó el Real decreto de 21 de septiembre. La instrucción primaria es una necesidad general, y por consiguiente deuda del Estado que deben pagar los pueblos, (...) por los particulares beneficios que de ella reportan.”

S'establia així un principi que continuaria vigent al llarg de tot el segle XIX, pel qual l'Estat s'arrogava la potestat legislativa en matèria educativa, traslladant als ajuntaments totes les responsabilitats relacionades amb el seu finançament. Aquesta mesura, en part justificada per la precària situació de la Hisenda estatal, agreujada per la situació de guerra civil provocada per la guerra dels Set Anys, es va mantenir durant tot el segle. Ni tan sols quan les lleis desamortitzadores van sanejar una part del tresor públic, en part gràcies a la venda dels propis i comuns que nodrien els fons municipals, es van produir canvis en aquest aspecte.

El Pla Rivas (1836)

El 4 d'agost de 1836 el govern aprovava el Pla General d'Instrucció Pública que havia d'organitzar tot el sistema educatiu del règim liberal. El pla va ser

elaborat per Antonio Gil de Zarate, Cristobal Bordiu i Vicente Vázquez, però ha passat a la història amb el nom del ministre de la Governació que el va presentar davant la reina regent, Àngel de Saavedra, duc de Rivas.

La seva aprovació, doncs, va ser obra directa del govern, sense que fos discutit a les Corts. Les raons per saltar-se el tràmit parlamentari, tal i com s'indicava al preàmbul del Pla, no eren altres que la seva urgència davant la proximitat del nou curs escolar, afegint que les Corts tenien altres assumptes més importants per atendre. Unes Corts que, en aquells moments, estaven dissoltes per ordre del govern moderat, i que s'havien de reobrir aquell mateix mes d'agost, després de les eleccions celebrades al juliol, on el sector del govern espera assolir la majoria de la cambra.

La vigència del Pla, però, va ser de poques setmanes. El motí de la Granja de San Ildefonso, que va forçar la regent a restaurar la Constitució de 1812, va relegar als moderats del govern. Emparant-se en que el Pla no havia estat sotmès a la preceptiva discussió parlamentària, el govern progressista el va derogar el 4 de setembre de 1836. El nou govern també va derogar el reial decret de 23 de juliol de 1835, restablint així la llei municipal de 1823. D'aquesta manera, tota la feina legislativa invertida en la construcció del model estatal d'instrucció pública va quedar liquidada.

Malgrat tot, el Pla va tenir una gran influència en la legislació posterior, que va adoptar bona part de les seves línies d'acció. Per aquesta raó la majoria d'historiadors coincideixen a l'hora de considerar-lo com el primer pas en la construcció del sistema educatiu del liberalisme espanyol. Hi ha, però, diferència d'opinions a l'hora de valorar-lo. Per alguns autors el Pla va ser un important avenç legislatiu, destacant el seu sentit pràctic o positivista, així com la seva utilitat social i la capacitat per adaptar-se a qualsevol de les múltiples realitats de la societat espanyola del moment¹¹. Per d'altres, va significar

la concreció de la visió que tenia de l'ensenyament el liberalisme moderat, influenciat pel doctrinarisme francès, que es va acabar perpetuant en la legislació posterior¹².

Entre les diferents disposicions previstes al Pla cal destacar-ne algunes que es van mantenir durant gairebé un segle. La primera d'elles és la concepció reglada de l'ensenyament en diferents graus formatius (primari, secundari i superior o universitari). Aquesta divisió, però, no es va fer a partir de criteris pedagògics vinculats a l'edat dels alumnes i la seva capacitat d'aprenentatge, si no en qüestions d'utilitat pública, condicionades per l'estament social al que pertanyien els alumnes. Uns criteris que al preàmbul del Pla es justificaven amb el següents termes:

“Puesto que la instrucción debe principiar por la que conviene a todos, y concluir en la que sólo es propia de un corto número, resultan naturalmente tres grados de enseñanza. La primaria, la secundaria y la superior o especial. La primera es aquella de la que ningún español debe carecer; la segunda comprende aquellos estudios que son necesarios para completar la educación general de las clases acomodadas, y emprender con fruto el que conduce al ejercicio de las diferentes profesiones; en fin, la tercera enseñanza abarca las facultades mayores y escuelas especiales, con todos los estudios que sirven para completar la suma de los conocimientos humanos.”

Aquesta concepció no preveia un sistema educatiu lineal, pel qual els alumnes passessin d'una etapa a una altre. De fet, no establia forquilles d'edat per l'accés a cada grau, ni proves d'accés o titulacions preceptives per poder-ho fer. El sistema es plantejava com un seguit de compartiments estancs, sense relació directa. Així, l'ensenyament primari va ser concebut com el mecanisme que havia de permetre estendre els coneixements bàsics entre tot el gruix de la població escolar. Finalitzat aquest cicle educatiu, només una minoria, la pertanyent a les classes mitges i altes, estava cridada a continuar la seva formació en els cicles superiors.

El Pla també establia la divisió de l'ensenyament

primari en dos graus, l'elemental, que podia ser complet o incomplet, i el superior. Els criteris per diferenciar els diferents graus no eren altres que els continguts. El nivell més bàsic s'impartiria a les escoles elementals incompletes, on els alumnes només rebrien els coneixements més indispensables: llegir, escriure i la doctrina cristiana. En aquest cas tampoc es considerava l'ensenyament primari com un cicle lineal, és a dir, no es preveia que un alumne, després de passar per una escola elemental incompleta pogués accedir a una de completa i, des d'allí, passes a la superior.

Si tenim en compte que l'existència d'un tipus o altre d'escoles depenia exclusivament del nombre d'habitants de cada municipi, el que alguns autors consideren com un tret destacable, per la capacitat d'adaptació a les circumstàncies concretes de cada poble¹³, no és més que un nou greuge comparatiu. Així, a més de les diferències socials, l'accés a l'educació també es veia condicionada per qüestions demogràfiques. Quan més petita fos una població, menys formació rebrien els seus infants, si no era que l'ajuntament disposava de prous recursos per mantenir una escola d'un nivell superior al que establia la llei.

Cal afegir que aquesta organització només afectava a les escoles de nens. La presència de l'ensenyament femení al Pla es limitava a recomanar la seva creació en aquells municipis amb recursos suficients per fer-ho, adaptant els seus continguts a les necessitats pròpies d'aquell sexe. L'article tancava la qüestió assenyalant que el règim d'aquestes escoles i del seu professorat es desenvoluparia en un decret posterior. Decret, però, que no va arribar a veure la llum.

Un cop organitzat el sistema escolar primari, el Pla definia, entre d'altres, els recursos mínims amb que els municipis havien de dotar les escoles. Els ajuntaments havien d'aportar una casa o habitació per al mestre i la seva família, una sala amb el mobiliari necessari per fer d'escola i el sou mínim

establert. Les raons per justificar el trasllat de les responsabilitats econòmiques vers l'educació primària de l'Estat als municipis s'exposava, de forma clara i senzilla, al preàmbul del Pla:

“En lo relativo a fondos para el sostenimiento de los estudios, la regla establecida es muy sencilla y justa. Los pueblos pagarán las escuelas que sólo se hallen erigidas para ellos.”

A més del salari pagat amb els fons municipals, els mestres havien de gaudir de les retribucions que pagarien els alumnes. D'aquesta manera es posava fi a la gratuïtat de l'ensenyament primari, un dels principis que havien de garantir la seva universalitat. A excepció dels alumnes considerats pobres, la resta haurien de pagar per assistir a l'escola. La quantitat d'aquestes retribucions l'havien d'establir les diferents comissions locals, segons les possibilitats de cada municipi.

Contràriament al que es podria suposar, les arguments exposats per defensar aquesta mesura no es basaven en la crítica situació de la Hisenda de l'Estat, si no en qüestions relacionades amb la classe social. El preàmbul del Pla recull els perills que suposaria el lliure accés a l'ensenyament, utilitzant per fer-ho el principi liberal de la igualtat d'oportunitats. L'educació no podia ser l'única via d'accés a l'ascens social, calien altres aptituds que només podien adquirir els que gaudien d'una renda econòmica determinada:

“Se muy bien la objeción que puede hacerse a lo que llevo dicho. Se alegará que esto será circunscribir el saber a ciertas y determinadas clases, y creando un privilegio, hacer que la más humilde y menesterosa no salga nunca de su estado de abatimiento, ni pueda abrirse paso a más prósperos destinos. ¡No es mi ánimo establecer una valla insuperable entre los hombres, ni cerrar a nadie las puertas del templo de la fortuna y los honores, cuando hay para alcanzarlos talento y merecimientos. El interés de la sociedad reclama el libre uso de las

facultades de todos sus individuos; pero también exige que nadie salga de su esfera sin presentar las garantías necesarias para estar bien colocado en la nueva esfera donde pretende integrarse. Es preciso distinguir en los hombres la instrucción de la educación: esta se empieza a adquirir desde que abrimos los ojos a la luz del mundo, y cada paso en nuestros primeros años nos prepara en bien o en mal para nuestros futuros destinos. La aptitud para ciertas profesiones no consiste sólo en los estudios que requieren; aun siendo buenos, falta que la parte moral esté bien preparada; y; ¿podrá estarlo por ventura cuando se ha pasado en la mendiguez la época más llovida de la vida, aquella en que las impresiones son más vivas y quedan grabadas en el hombre con un sello indeleble? Pues esto es lo que sucede a los que abandonando la esteva¹⁴ o un honrado oficio, acuden sin medios de subsistencia a aprovecharse en las aulas del beneficio, funesto entonces, de la enseñanza gratuita.”

El Pla també va establir les línies a seguir en dos aspectes directament relacionats amb l'ensenyament primari: la formació dels mestres i la inspecció. En el primer cas, es van recollir les recomanacions del reial decret de 31 d'agost de 1834, establint la creació d'una Escola Normal central a Madrid, i una xarxa de normals a les capitals de província. A la Normal central, a més dels mestres de la capital, també es formarien aquells que havien d'exercir com a docents de les normals provincials. Seguint el model utilitzat en el finançament de les escoles de primària, on cada ajuntament havia de mantenir els seus centres, les escoles normals provincials es finançarien a partir dels fons de les diputacions.

D'aquesta manera, el Pla Rivas havia aconseguit dissenyar una xarxa escolar que cobria tots els racons del regne, sense que això hagués de suposar cap despesa directa per la Hisenda de l'Estat.

Pel que fa a la inspecció, el Pla recull un primer esbós del que acabaria sent en el futur. En aquest

cas es limita a recomanar el nomenament temporal d'una persona encarregada de visitar les escoles i inspeccionar el seu funcionament, avaluant el nivell dels alumnes i els mètodes dels professors. En cap cas s'indica quina havia de ser la formació d'aquestes persones, deixant la seva elecció a criteri de les comissions provincials. Els sous d'aquests inspectors i les seves dietes també s'havien de pagar dels fons provincials.

El Pla mantenia l'estructura jerarquizada de les comissions d'instrucció pública dissenyades en la real ordre de 21 d'octubre de 1834, amb lleugeres modificacions pel que respecta al nombre de membres que les havien d'integrar.

Un altre aspecte del Pla Rivas que es perpetuarà en la legislació posterior és la seva validesa tant per l'ensenyament públic com pel privat, recollida en el seu article 1r, on s'afirma que la instrucció primària pot ser pública o privada.

Al llarg del preàmbul s'exposen els arguments que defensen la convivència d'ambdós sistemes, basats en els beneficis que reporta la lliure competència i les garanties que suposa l'existència d'una xarxa d'escoles privades:

“Preciso es por consiguiente que se hermanen la instrucción pública y la instrucción privada. Ambas se necesitan una a otra; y cada cual, entregada a sí sola, sería perjudicial a los fines que se propone la sociedad. La educación privada impide que la pública se llegue a apoderar de la inteligencia y la esclavice, haciéndola sólo servir al triunfo de ciertas ideas o de intereses privilegiados. La educación pública impide a su vez que la privada haga perder a la ciencia su dignidad y elevado carácter, convirtiéndose en una mera especulación: la obliga a que sea mejor y más completa de lo que por sí sola sería, así como suele también aprovecharse de muchos métodos expeditivos y sencillos que esta inventa; finalmente, produce la emulación, que no sólo es útil a los estudiantes, sino también a los mismos establecimientos que pugnan entonces por superarse unos a otros.”

L'esment que es fa a la possible instrumentalització partidista de l'ensenyament públic, és una clara demostració de la implantació del model

estatal, que deixava en mans de l'executiu el control directe de l'ensenyament en tots els seus nivells.

Els beneficis que havia de reportar la lliure competència entre els centres públics i privats, argumentada al preàmbul, també va ser introduïda dins de l'ensenyament públic. En aquest cas, la via per fer-ho possible va ser la llibertat atorgada als ajuntaments per incrementar els sous mínims establerts al Pla, per tal d'aconseguir millors mestres per a les seves escoles¹⁵.

Es tracta, doncs, d'una competència econòmica entre els ajuntaments, que converteix als mestres en un producte de mercat. Els millors professionals, els més formats o amb millors resultats entre els seus alumnes, podrien optar a millores salarials. El que es pot interpretar com una fórmula per esperonar la professionalitat dels docents, que podien ser remunerats segons la seva vàlua, esdevé un nou greuge per als municipis amb menys recursos.

D'aquesta manera, el Pla apunta vers una mercantilització de l'ensenyament primari públic, integrant el magisteri i als seus professionals dins del sistema capitalista. Aquelles poblacions amb majors recursos podrien optar a la contractació dels mestres més qualificats o amb major capacitat per la docència, mentre que els ajuntaments més pobres s'haurien de conformar amb docents menys preparats.

Amb tot, el Pla Rivas, malgrat perseguir la expansió de l'ensenyament primari a tots els pobles de l'estat, adaptant-lo a les circumstàncies de cadascun d'ells, el que va fer és imposar un seguit de greuges comparatius basats en l'estatus social dels alumnes, la capacitat demogràfica de cada municipi i la disponibilitat dels seus recursos econòmics. Una pauta que es repetirà, amb major o menor grau, en la legislació educativa aprovada al llarg de tot el segle XIX.

La Llei Someruelos (1838)

El triomf dels progressistes l'agost de 1836 va aturar la reforma legislativa impulsada pels moderats. El mateix mes d'agost, el govern va convocar Corts Generals per reformar la Constitució de 1812 o redactar-ne una de nova. El resultat va ser un nou text constitucional, aprovat el juny de 1837, de caràcter progressista. Aprovada la nova Constitució el govern va convocar eleccions generals per l'octubre d'aquell any, que van atorgar la majoria parlamentària als moderats. El nou govern va emprendre, de nou, la tasca legislativa abandonada després del motí de la Granja de San Ildefonso.

En matèria educativa, el nou ministre de la Governació, Joaquín José de Muro, marquès de Someruelos, va presentar a les Corts un projecte de Llei d'Instrucció Primària el febrer de 1838. El projecte recollia bona part de les disposicions del Pla Rivas, amb algunes novetats destacables: l'assistència obligatòria i la participació de l'Estat en el seu finançament. Ambdues mesures, però, van ser esmenades durant la tramitació parlamentària de la llei, desapareixent del projecte definitiu, aprovat el juliol de 1838.

L'assistència obligatòria es presentava com la solució més adient per combatre l'absentisme escolar i assegurar que l'educació primària arribés a tothom. Els arguments per defensar aquesta mesura s'exposaven en el preàmbul del projecte en els següents termes:

“La instrucción primaria elemental ejerce una poderosa influencia en la suerte de los Estados; y así como es obligación de los Gobiernos el propagarla, lo es de los individuos adquirirla. Una experiencia tan funesta como constante ha hecho ver un gran descuido en este punto, descuido en el que siempre tiene una notable parte el mal entendido interés, o el abandono o incuria de los padres o tutores. Necesario es por tanto, que en justa retribución de la enseñanza, y demás bienes que el Estado les proporciona, sea en estos obligatorio el enviar a la escuela pública los niños que no acrediten educarse en escuela privada; obligación cuyo cumplimiento piensa el Gobierno

requerir por medios delicados. Este sistema es conforme con el adoptado en los países donde la instrucción primaria se encuentra más floreciente.”

L'assistència obligatòria quedava recollida en l'art. 22 del projecte, encomanant a les comissions locals el seu compliment¹⁶. Per tal de fer-ho possible, el projecte de llei facultava les comissions locals per amonestar els pares o tutors que no duguessin els seus fills a l'escola. En cas que les amonestacions fossin insuficients, les comissions havien de traslladar l'assumpte a les autoritats competents per tal que s'asseguressin del compliment de la llei.

La mesura, però, va ser rebutjada pel la Comissió d'Instrucció Pública del Congrés dels Diputats. Els motius per justificar el seu rebuig s'escudaven en les dificultats que suposaria la seva aplicació en un país analfabet, on els pares preferien la força de treball dels seus fills a la seva escolarització¹⁷. D'aquesta manera, l'assistència obligatòria es va transformar en una recomanació, deixant en mans de les comissions locals cercar els mitjans necessàries per convèncer els pares i tutors per què enviessin els seus fills a l'escola, recollida en el text definitiu al seu art. 26¹⁸.

Pel que fa a la col·laboració de l'Estat en el finançament de l'ensenyament primari, el projecte el limitava, únicament, a aquells casos en que els ajuntaments no disposessin dels mitjans necessaris per fer-ho¹⁹. Com en el cas anterior, el dictamen de la Comissió d'Instrucció Pública del Congrés també va ser negatiu.

Tal i com havia succeït en el Pla Rivas, els motius exposats per rebutjar aquesta mesura no feien cap referència a la difícil situació de la Hisenda pública. Les raons esbossades eren, com el 1836, de tipus ideològic, tal i com es recull al Diari de Sessions de les Corts durant la discussió d'aquest aspecte del projecte: *“puesto que la instrucción primaria considerada bajo uno de sus más principales aspectos es de un interés local, y allí donde esté este interés, allí debe buscarse recursos para ocurrir a él”*²⁰.

Un cop més, es constata que la voluntat educativa dels governs moderats no anava més enllà de la seva planificació teòrica. Quan es tractava de la seva aplicació pràctica, la qüestió educativa, considerada com un benefici necessari per tota la nació, passava a ser un assumpte local.

Finalment, el 21 de juliol de 1838 s'aprovava la primera llei d'instrucció primària del sistema liberal, coneguda com la llei Someruelos. La nova llei era, en la majoria dels aspectes tractats, una còpia del Pla de 1836.

Es mantenia el sistema de la divisió en graus, atenent als continguts i condicionats pel nombre d'habitants de cada població. Una estructura que, per alguns autors, va facilitar la consolidació del caciquisme rural, erigit com únic garant i protector d'una massa camperola quasi analfabeta davant el govern i la seva burocràcia:

“Al ciudadano pasivo –sin voto– le bastaba una enseñanza incompleta y con un maestro sin título. Sin duda, este ciudadano incompleto era el campesino del que desconfiaba el régimen liberal porque precisamente lo había desvinculado de la tierra lanzándolo a un implacable proceso de proletarización. El mismo campesino que, por su incultura y por su miseria, sería presa del caciquismo fraguado por los moderados y perfeccionado cuando el sufragio universal de la Restauración”²¹.

Possiblement, l'apreciació d'aquest autor es queda curta i caldria incloure dins del mateix conjunt a bona part de les poblacions rurals que van arribar a comptar amb escoles completes i mestres titulats. Més, en un moment on una part de la societat pagesa, davant l'amenaça de les reformes liberals per al seu sistema de vida tradicional, havia optat per defensar la causa carlina, nodrint, a molts territoris de l'estat, les seves partides per combatre a l'exèrcit isabelí.

La nova llei mantenia els greuges socials i geogràfics que es contemplaven al Pla Rivas. Els primers, es feien molt més patents en el Reglament provisional de les escoles d'ensenyament primari,

aprovat el 26 de novembre de 1838, que determinava qui havien de ser els destinataris finals de cada tipus d'escoles. Així, les escoles elementals *“se establecen para la masa general del pueblo, y tienen por objeto desarrollar las facultades mentales del hombre, suministrando los conocimientos necesarios a todas las clases sin distinción”*. Mentre que les escoles superiors *“no se establecen para todos; se destinan a una clase determinada aunque menos numerosa, cual es la clase media; y los conocimientos que en ella se comunican no son indispensables para las clases pobres”²².*

A més de consolidar el model educatiu estatal, la nova llei aportava algunes novetats destacables. Aquest és el cas de les escoles de pàrvuls i de les d'adults, que s'afegien a les escoles de nenes, en el grup de centres que es recomanava anar creant en aquells municipis que disposessin dels mitjans necessaris. D'aquesta manera, l'únic ensenyament que continuava tenint una presència, que no assistència, obligatòria a tots els pobles del regne, era el masculí.

La llei també va aportar algunes novetats en la concepció de la inspecció. Sense arribar a definir la seva professionalització, la nova norma recomanava, per primer cop, que les persones designades per fer les inspeccions disposessin del títol de mestre. No va ser, però, fins al reial decret de 30 de març de 1849, que va crear el cos d'inspectors, que es va exigir als seus membres haver cursat estudis de magisteri a les escoles normals, a més de comptar amb un mínim de cinc anys d'experiència docent, per poder accedir al càrrec.

El principal escull que la nova llei d'ensenyament primari havia de superar per la seva aplicació pràctica era la legislació municipal vigent. Els progressistes havien restituit la llei municipal de 1823, i caldria una nova llei per assegurar el control de l'Estat sobre el municipi. Sense aquest control l'execució de la nova llei quedava en mans de la voluntat de cada consistori.

De fet, malgrat que la llei establia l'obligació dels ajuntaments a fer-se càrrec de les despeses de l'ensenyament primari (sou dels mestres, allotjament per ells i les seves famílies, un edifici o aula per a l'escola, i el mobiliari i materials necessaris per bastir-la), els ajuntaments no tenien cap obligació de consignar-les als seus pressupostos. Una mesura que els permetia, si així ho desitjaven, evitar fer-se càrrec d'aquelles obligacions al·legant que no existia partida pressupostària per cobrir-les.

Preveient aquesta dificultat, els governs moderats van impulsar, el 23 de febrer de 1838, vint dies després de la presentació del projecte de llei d'instrucció primària a les Corts, un projecte de llei municipal. El caràcter centralitzador i restrictiu del poder local del text va impedir la seva aprovació.

Necessitat de dotar-se d'una nova llei municipal, el govern moderat de Pérez de Castro va presentar un nou projecte el 1840, que anava acompanyat d'un altre projecte per la reforma de les diputacions provincials. La situació política del moment, amb la majoria dels ajuntaments del país en mans dels progressistes després de les eleccions municipals de 1839, van dur a la reina regent a rebutjar el projecte de les diputacions provincials, acceptant només la tramitació de la nova llei municipal. La seva aprovació era molt més urgent per als moderats, ja que els permetria sotmetre al control del govern els actuals ajuntaments progressistes, garantint, alhora, la recuperació de molts d'aquests municipis gràcies a les restriccions electorals que establia el projecte.

Tot i ser una reproducció fidel al de 1838 en aquesta ocasió el projecte de llei va ser aprovat per les Corts el 14 de juliol de 1840, sense tenir en compte, però, les esmenes presentades pels progressistes²³.

La llei partia del principi moderat que entenia el poder municipal com un poder administratiu i no pas polític. D'aquesta manera, se'l considerava com una part més de l'administració pública i, trobant-se aquesta supeditada al control de l'executiu, també ho havia d'estar, per força, el poder municipal²⁴.

Des d'aquesta perspectiva, els moderats van aprovar una llei molt intervencionista, on el poder local i els seus representants restaven supeditats al govern, ja fos directament o a través dels governadors civils.

La seva aprovació va desfermar una onada de protestes arreu de l'estat. Els consistoris progressistes es van resistir a acceptar la nova legislació i els aixecaments armats, amb el suport de la Milícia Nacional, es van repetir a diverses capitals espanyoles al llarg de tot l'estiu.

La crisi política desfermada per les resistències municipals, va ser aprofitada pel general Espartero, molt popular després dels seus èxits en la guerra dels Set Anys, per millorar la seva situació política. El seu enfrontament amb la regent, Maria Cristina, va acabar forçant-la a abdicar el 12 d'octubre de 1840. Al dia següent, després de fer-se càrrec de la regència, el general Espartero va decretar la derogació de la llei municipal aprovada el juliol, restablint la de 1823.

La victòria dels ajuntaments progressistes per aturar l'intervencionisme de l'Estat en els seus afers, va durar tant com la regència d'Espartero. La seva marxa a l'exili, el juliol de 1843, i l'entronització d'Isabel II, van retornar el poder als moderats, que el 30 de novembre d'aquell any restituïen la llei municipal de 1840.

L'hegemonia moderada es va consolidar el maig de 1845 amb la promulgació d'una nova Constitució inspirada en els principis polítics del liberalisme doctrinari. Prèviament, basant-se en les premisses que havien de regir el nou text constitucional, es va aprovar una nova llei municipal.

Promulgada el 8 de gener de 1845, la nova llei no va ser sotmesa a la discussió parlamentària, si no que va emanar directament del govern, en virtut d'una simple autorització. El seu text recollia, i accentuava, el caràcter centralitzador i intervencionista de la de 1840.

Amb la nova legislació, s'imposava el sufragi censatari per l'elecció dels regidors municipals. L'alcalde, en les poblacions de més de 2.000 habitants, seria designat directament pel govern; a la resta de municipis aquesta designació restaria en mans del governador civil. En tots dos casos, la designació es faria entre la terna dels regidors escollits.

Els motius argumentats per defensar aquesta mesura intervencionista es sustentaven en la distinció, sancionada a la nova Constitució, entre l'ajuntament i l'alcaldia. El primer passava a ser un cos deliberatiu, sense capacitat per a reglamentar ni prendre acords. L'alcalde, en canvi, era considerat com un representant del govern que ostentava la representació política de l'Estat al municipi, d'aquí que fos aquest qui el designava.

El control del govern sobre els ajuntaments es va acabar de concretar amb una nova Llei provincial, aprovada el gener de 1845. El nou text incrementava el control sobre els poders locals, supeditant-los als poders provincials, capacitant als governadors per a suspendre els acords municipals o les ordres de l'alcaldia si s'estimava convenient. Per a l'ensenyament primari, va suposar l'obligació d'incloure les seves dotacions als pressupostos municipals, que no podien ser aprovats sense la supervisió de les diputacions provincials, encarregades d'assegurar-ne la seva consignació.

Un cop assegurada la subordinació dels poders locals, els gabinets moderats van reprendre la construcció del sistema educatiu primari dissenyat amb la Llei de 1838. El març de 1844 el govern ordenava endegar els treballs per la redacció d'un pla d'instrucció primària que desenvolupés la Llei Someruelos. El primer projecte estava enllestit el 1845, però no va ser aprovat fins el 23 de setembre de 1847, després de diverses modificacions.

En el desenvolupament de les línies directrius establertes per la Llei, el Pla de 1847 aportava dues novetats destacables en relació al nombre d'escoles per municipi i al seu finançament.

En principi la Llei només establia l'obligació de dotar amb una escola elemental de nens a tots els municipis amb més de 100 veïns, recomanant la creació d'escoles de nenes allí on fos possible, i deixant en mans dels ajuntaments la creació de més centres, en funció dels seus recursos. El Pla, en canvi, establia que tots aquells municipis de "crecido vecindario" havien de tenir una escola de nens i una de nenes per cada 500 veïns. Val a dir, que el mateix article només exigia que un terç d'aquests centres fossin de titularitat pública, la resta podien estar en mans privades.

Donat que l'art. 9 de la Llei establia l'obligació de crear una escola primària superior a tots els municipis amb més de 1.200 veïns (uns 5.400 habitants, si apliquem un coeficient de 4'5 habitants per veí), considerarem aquesta xifra com la base per entendre que una població era de "crecido vecindario". Això suposaria l'existència, com a mínim, de quatre escoles a partir del llindar dels 1.200 veïns; de les quals només una hauria de ser, per força, de titularitat pública.

D'aquesta manera el Pla establia les bases per al creixement de l'ensenyament privat als nuclis urbans, facilitant la consolidació del concepte del lliure mercat en l'àmbit de l'ensenyament primari. Donat que la mesura només afectava a les poblacions més grans, sembla plausible considerar que, des del punt de vista d'un sistema burgès, l'Estat facilités el desenvolupament de l'ensenyament privat, entès com una activitat econòmica més, en les poblacions amb una demanda potencial més elevada. Més, quan els centres públics patien d'una massificació endèmica.

Cal tenir en compte, a més, que amb aquesta mesura es facilitava als ajuntaments alleugerir les quantitats destinades a finançar l'ensenyament públic, limitant el nombre de centres que estaven obligats a mantenir. Un fet, aquest, que bé es podria interpretar com una petita concessió a les restriccions imposades amb la Llei municipal de 1845.

Per contra, la necessitat imposada pel propi sistema de dotar a tota la població amb uns coneixements mínims, per tal de disposar d'una massa treballadora mitjanament formada, obligava a l'Estat a garantir l'arribada de l'ensenyament primari a les poblacions més petites. Des d'un plantejament purament capitalista, l'Estat assumia l'obligació de donar cobertura educativa a un sector del mercat poc atractiu a la iniciativa privada per la manca d'una clientela potencial prou nombrosa.

Aquesta interpretació explicaria els canvis introduïts en la qüestió del finançament escolar. Nou anys després de ser desestimades del projecte de llei durant la seva tramitació parlamentària, el Pla de 1847 recuperava les ajudes de l'Estat en el finançament de les obligacions escolars. Els motius per justificar aquest canvi de posicionament polític s'expressaven en el preàmbul:

“Con error se ha sostenido entre nosotros que la instrucción primaria es una obligación puramente local. Seríalo si los beneficios de ella alcanzasen sólo a los individuos; pero no es así; tanto como a los individuos interesa a la nación entera que esta instrucción se generalice. La mayor aptitud que da para toda clase de trabajos; la disminución de crímenes que se observa donde quiera que se propaga; la moralidad que es su consecuencia natural; estos y otros bienes que se le deben refluyen en provecho del Estado.

Hay pues en la instrucción primaria, a más del interés individual, un interés social de que es representante el Gobierno, obligado por lo mismo a no desatenderlo.”

Assumida aquesta responsabilitat, el govern es disposava a col·laborar en les obligacions de l'ensenyament públic a través de la concessió de subvencions pels ajuntaments amb recursos insuficients. Aquestes subvencions servirien tant pel pagament dels salaris dels mestres, com per la construcció o arranament dels edificis escolars. En tots dos casos els ajuntaments haurien de sol·licitar les ajudes al govern, que aprovaria la seva concessió bé a través dels pressupostos provincials o del

pressupost general de l'Estat. D'aquesta manera s'esperava aconseguir l'expansió del sistema educatiu a tots els municipis del regne, per petits que fossin.

Aquesta voluntat d'aconseguir dotar tots els pobles de l'estat amb centres escolars d'ensenyament primari, atorgant ajudes als més petits i amb menys recursos, ha dut algun historiador a qualificar de ruralista el Pla de 1847²⁵. Segons aquesta interpretació el Pla va deixar pendent el problema de la creació d'escoles a la poblacions més grans, on els centres ja existents estaven massificats, davant unes escoles de nova creació, a municipis petits, on les matrícules eren insuficients.

Aquesta afirmació només és certa si atenem als centres públics. Com hem vist, el Pla establia un increment en el nombre d'escoles obligatòries per als municipis més grans, tot i que ho feia atorgant una ampla majoria als centres privats.

D'altra banda, el suposat ruralisme, també es podria llegir en clau política. El món rural s'havia convertit en el principal focus de resistència contra el liberalisme, alimentant, amb homes i recursos, la causa absolutista defensada pel carlisme. Un carlisme que, en el moment de ser aprovat el nou Pla, tornava a combatre les institucions liberals amb la força de les armes, malgrat que aquesta segona guerra només es localitzes als territoris catalans. És possible, doncs, entendre que el govern necessites, amb certa urgència, assegurar la implantació de les escoles, un dels mecanismes dissenyats per a propagar les bondats del liberalisme.

En aquest sentit, caldria considerar el Pla com una peça més en l'engranatge dissenyat per assegurar el control del govern sobre el món rural. Un complement a la llei municipal de 1845, que garantia el control polític dels ajuntaments, com també ho era la Guàrdia Civil, creada el març de 1844. Un cos que, a més de garantir l'ordre social i la protecció de la seguretat pública, desterrava definitivament el poder armat que els municipis havien exercit fins el moment a través de la Milícia Nacional.

Des d'aquesta perspectiva, no és que el pla abandonés les obligacions educatives de l'àmbit urbà, si no que les traslladava a la iniciativa privada, mentre es feia càrrec d'assegurar la seva expansió al món rural per pura necessitat política.

Amb l'aprovació del Pla d'Instrucció Primària de 1847 es tancava la primera etapa legislativa en la construcció dels sistema educatiu, que s'acabaria consolidant a partir de 1857, amb l'aprovació de la llei Moyano.

2. L'ensenyament primari al districte de Gandesa (1834-1857)

Escoles, mestres i alumnes

El districte escolar de Gandesa coincidia amb els límits del partit judicial del mateix nom creat el 1834 i que aplegava divuit municipis de la marge dreta de l'Ebre.. D'aquestes, dotze es corresponen amb les formen part de l'actual comarca de la Terra Alta i la resta són els municipis de la Ribera d'Ebre que es troben a la marge dreta del riu.

Tal i com recollia la Instrucció dictada l'octubre de 1834, la comissió encarregada de confeccionar el pla d'instrucció pública havia de recopilar informació sobre l'estat de l'ensenyament públic primari al regne. A la província de Tarragona, el requeriment d'aquesta informació es va fer mitjançant la publicació d'una circular al butlletí provincial el gener de 1835²⁶.

En aquells moments, les poblacions del partit judicial de Gandesa formaven part del teatre d'operacions de la guerra dels Set Anys. Aquesta circumstància podria explicar perquè no ha estat possible localitzar cap informació sobre les respostes dels ajuntaments del partit. Si a més, tenim en compte que l'estiu d'aquell mateix any les autoritats liberals van ordenar l'evacuació dels membres de la milícia i de les seves famílies de la majoria dels pobles de la zona per refugiar-se a les poblacions que comptaven amb fortificacions suficients per a la seva

defensa²⁷, és possible que aquestes respostes no s'arribessin a produir mai.

Sense comptar amb dades reals sobre aquest territori, només podem aventurar quina devia ser la situació de l'ensenyament primari a partir de les dades d'altres zones de la província. Gràcies al treball de Pere Anguera, coneixem quins foren els resultats de l'enquesta per la comarca del Baix Camp, que formava part del partit judicial de Reus²⁸.

Amb una població de 48.365 persones, distribuïdes entre 24 poblacions, les dades d'aquella enquesta indiquen que només un 14'84% de la població sabia llegir i escriure, i un altre 17'95% sabia únicament llegir. Unes xifres molt minses, que encara ho devien ser més a les poblacions rurals de la comarca, si tenim en compte que la ciutat de Reus, que concentrava més de la meitat de la població, ofereix uns percentatges del 19'24% per als que saben llegir i escriure, i del 20'13% dels que només saben llegir.

Si tenim en compte que, en aquells moments, les zones rurals del Baix Camp tenien una economia eminentment agrària, amb conreus de secà similars als existents al partit de Gandesa, sembla possible aplicar els mateixos percentatges d'alfabetització per aquest partit. Fins i tot, donat que en el cas de Gandesa es tracta de poblacions allunyades dels principals centres de poder polític i econòmic, com eren Tarragona i Reus, és possible que les xifres d'alfabetització fossin encara més minses.

Les primeres dades que aporten alguna informació sobre l'estat de l'ensenyament primari per al conjunt del partit són les proporcionades per Pascual Madoz, que segons alguns autors, correspondrien a 1842²⁹. Abans d'aquesta data, en que disset dels divuit municipis que componen el partit judicial, ja comptaven amb una escola d'ensenyament primari, només hem pogut documentar la seva existència a cinc poblacions: Miravet³⁰ (1829), Móra d'Ebre³¹ i Pinell de Brai³² (1831), Benissanet³³ i Vilalba dels Arcs³⁴(1839).

Possiblement fossin molts més els que ja disposaven de centres d'ensenyament primari abans d'aquesta data, donat que el 1842 el nombre de municipis on existia una escola s'havia triplicat.

D'acord amb la legislació vigent en aquell moment, a excepció de Prat de Comte, la resta de les poblacions del districte s'ajustaven a la llei de 1838. Aquesta, obligava a dotar els municipis de més de 100 veïns amb una escola elemental completa de nens, acceptant la creació d'escoles incompletes en aquelles poblacions que no arribessin a aquesta xifra.

Malauradament, les dades aportades per Madoz, no indiquen si es tractava d'escoles completes o incompletes. Si prenem com a referència els sous dels mestres (Taula 1), tenint en compte que la llei

Someruelos fixava un mínim de 1.100 rals per a les escoles elementals, podem considerar, d'una banda, que Madoz, possiblement, va comptabilitzar conjuntament la dotació anual de l'ajuntament i les retribucions dels alumnes a l'hora de comptabilitzar-los. De l'altra, que, possiblement, l'única escola incompleta del partit fos la de la Pobla de Massaluca, on el sou del mestre era gairebé la meitat del que establia la llei.

Les dades recollides per Madoz a la seva obra tampoc especifiquen, pel que fa al nombre d'alumnes, si es tracta dels matriculats a l'escola o d'aquells que hi assistien habitualment. Sense poder establir quin era l'índex d'absentisme escolar, si podem, però, constatar que a moltes de les escoles

1. ELS CENTRES ESCOLARS AL PARTIT DE GANDESA EL 1842

	Veïns	Habitants	Escoles		Alumnes		Sou dels mestres	
			Nens	Nenes	Nens	Nenes	De nens	De nenes
Arnes	244	935	1	-	20	-	2.200	-
Ascó	452	2.063	1	-	70	-	3.642	-
Batea	496	2.444	1	1	100	50	2.000	Retribucions
Benissanet	297	1.498	1	-	70	-	1.600	-
Bot	126	653	1	-	40	-	2.000	-
Caseres	70	381	1	-	28	-	1.600	-
Corbera d'Ebre	338	1.675	1	-	60	-	3.680	-
La Fatarella	339	1.495	1	-	100	-	3.000	-
Flix	416	1.933	1	-	100	-	3.200	-
Gandesa	523	2.316	1	1	130	s/d	3.650	Retribucions
Horta de Sant Joan	3801	1.747	1	1	60	25	2.200	200
Miravet	356	1.726	1	-	80	-	2.160	-
Móra d'Ebre	680	3.424	1	-	200	-	4.266	-
Pinell de Brai	190	827	1	1	40	20	2.433	s/d
Pobla de Massaluca	1130	584	1	-	38	-	640	-
Prat del Comte	70	372	-	-	-	-	-	-
Riba-roja d'Ebre	291	1.388	1	-	40	-	1.825	-
Vilalba dels Arcs	267	1.323	1	-	90	-	s/d	-
TOTAL	5.666	26.784	17	4	1.266	95	-	-

Elaboració pròpia a partir de les dades aportades per Madoz, Pascual. Catalunya al Diccionario Geográfico de Pascual Madoz (2vol.). Barcelona. Ed. Curial. 1985

del partit es patia la massificació crònica que afectava a tot el sistema escolar. El cas més destacable és el de l'escola de Móra d'Ebre, on un sol mestre s'havia de fer càrrec de 200 alumnes.

Unes dades que posen de manifest que, malgrat complir amb els mínims establerts per la llei, la dotació d'escoles era insuficient per atendre tota la població escolar dels diferents municipis. Una situació que, des del punt de vista purament legal, no canviaria amb el Pla de 1847, car l'obligació de crear més centres recollida a l'art. 32 no afectava a cap dels municipis del partit.

Així doncs, malgrat complir amb les disposicions legals vigents, el cert és que els municipis del partit, com Batea, Flix, Gandesa o Móra d'Ebre, patien un dèficit de centres escolars que no es solucionaria fins a l'aprovació de la llei Moyano.

Si les escoles de nens eren insuficients i patien els efectes de la massificació, la situació de les escoles de nenes era encara pitjor. El 1842 només existien al partit quatre escoles de nenes que aplegaven un centenar escàs d'alumnes. Una situació que reflectia la precarietat legislativa en l'educació femenina, donat que la llei només recomanava la creació d'aquests centres en les poblacions que disposessin dels recursos per fer-ho. A nivell territorial, però, si tenim en compte la delicada situació de les hisendes municipals després dels estralls provocats per la guerra dels Set Anys, que s'analitza més endavant, podem considerar la implantació de l'ensenyament femení com un èxit.

Un cop més, les dades aportades per Madoz no ens permeten saber si es tractava d'escoles regentades per mestres amb titulació o bé es tractava de centres de *costura*, on les nenes aprenien a fer labors sota la tutela d'una costurera. És possible, donat que la majoria d'aquestes docents només rebien com a remuneració les retribucions de les alumnes, que aquestes escoles fossin regentades per les esposes o algun altre familiar dels mestres dels nens. Aquesta era una pràctica comú, que permetia

als mestres millorar els ingressos familiars a canvi d'ensenyar a les nenes a llegir i escriure, a més de les preceptives labors de costura³⁵.

Aquest, possiblement, seria el cas de l'escola d'Horta de Sant Joan, on els 200 rals consignats per a la mestra eren una pensió concedida per l'ajuntament, però no un sou pròpiament dit. Més, si tenim en compte que l'abril de 1852 la Junta local d'Ensenyament Primari acordava la creació d'una escola de nenes i nomenava la seva primera mestra, Teresa Castañé, amb un sou de 800 rals anuals³⁶.

Aquesta no fou l'única escola de nenes creada al partit abans de l'aprovació de la llei de 1857, que les faria obligatòries. Durant el Bienni Progressista els ajuntaments de Móra d'Ebre³⁷, Bot³⁸ i Benissanet³⁹, van impulsar la creació d'aquests centres a les seves poblacions. Així doncs, en el moment de la promulgació de la llei Moyano, com a mínim, el nombre d'escoles de nenes al partit de Gandesa ja era de set.

Ni les dades proporcionades per Madoz, ni la documentació consultada, aporten cap informació sobre la possible existència d'escoles de pàrvuls ni d'adults al partit, tot i que la llei Someruelos en recomanava la seva creació.

Pel que fa a l'estat dels centres escolars, la provisió dels quals era responsabilitat municipal, disposem de molt poca informació per aquest període. Només hem documentat alguna informació relativa als centres escolars en cinc de les poblacions del partit: Arnes, Bot, Horta de Sant Joan, Gandesa i Vilalba dels Arcs. Els dos darrers corresponen a projectes per arranjar els edificis escolars en els anys posteriors a la fi de la guerra dels Set Anys, possiblement malmesos per la guerra. Els altres tres fan referència a la construcció de nous edificis per a les escoles durant el Bienni Progressista.

La primera informació documentada és de maig de 1842, quan la Diputació va autoritzar a l'ajuntament de Vilalba dels Arcs a dur a terme les obres d'arranjament de les escoles de la població,

sense aportar cap més detall que ens permeti establir les seves dimensions, ubicació o l'estat en que es trobava⁴⁰.

El segon cas documentat és el de les escoles de Gandesa. El desembre de 1844 la Diputació acordava aconsellar al Governador que aprovés la rematada de les obres d'arranjament de les escoles de la població, que l'ajuntament havia adjudicat a Joan Suñé amb un pressupost de 1.240 rals⁴¹.

Possiblement les obres realitzades no fossin suficients per garantir la seguretat de l'edifici, que bé es podria trobar entre els molts immobles d'aquella població greument afectats per l'incendi patit el 1838 durant el darrer setge carlí, donat que tres anys després l'ajuntament es tornava a ocupar de l'assumpte. El juny de 1847 la Diputació accedia a la petició del consistori per subhastar uns solars municipals per tal de poder finançar les obres d'arranjament de les escoles i la casa del mestre⁴².

Pocs mesos després, el gener de 1848, l'ajuntament de Gandesa tornava a sol·licitar autorització per invertir en l'arranjament de les escoles el producte de la venda d'una casa del comú, coneguda com cal Cortante. En aquest cas, el dictamen del conseller encarregat d'estudiar la petició establia que abans d'accedir a la petició de l'ajuntament, aquest havia de demostrar que no tenia deutes amb cap creditor, ni dèbits o obligacions amb l'administració⁴³. No coneixem quina va ser la resposta de l'ajuntament, ni si, finalment, fou autoritzat el que sol·licitava, però l'any següent, l'agost de 1849, el Ple de la Diputació donava compte d'una altra petició similar.

En aquest cas, l'ajuntament demanava permís per destinar a les obres d'arranjament de l'edifici de les escoles el producte de la venda d'uns solars de la seva propietat. El Ple va autoritzar la venda, apuntant, però, que tal i com establia la llei, els beneficis obtinguts s'havien de destinar, en primer lloc, a satisfer els possibles deutes del municipi⁴⁴.

Cal suposar que tot i la venda dels diferents béns municipals enumerats fins al moment, l'ajuntament de Gandesa no havia pogut ni cobrir les despeses de les obres d'arranjament de les escoles, ni els deutes que tenia amb els seus creditors. Així sembla demostrar-ho la instància presentada pel capellà de la població davant la Diputació l'octubre d'aquell mateix any. En el seu escrit, mossèn Piñón, sol·licitava que s'autoritzés a l'ajuntament a destinar 1.560 rals, procedents de la venda d'un solar del comú, a l'arranjament de les escoles, que amenaçaven ruïna després que algunes pedres s'haguessin després de la façana. El Ple va autoritzar la inversió sol·licitada, sempre que l'ajuntament adquirís el compromís de restituir aquesta quantitat si es demostraven els deutes reclamats per Joaquim Fortuño i Ciril Franquet⁴⁵.

Un mes després, aquest últim, va presentar davant la Diputació una instància reclamant que li fos lliurat el producte de la venda dels solars, al que tenia dret com a únic creditor de l'ajuntament. Afegia que no s'autoritzés cap altra venda de propietats del comú fins que no s'hagués satisfet el deute.

Es dona la circumstància que Ciril Franquet era un dels representants del progressisme al territori. Havia combatut contra els carlins durant la guerra dels Set Anys, defensant Gandesa al costat de la seva esposa, Lluïsa Dara, la baronessa de Purroy⁴⁶. També havia estat diputat a les Corts durant les legislatures de 1836 i 1846, a més de ser, durant la regència del general Espartero, governador civil de Tarragona. Malgrat la seva vinculació al partit progressista, aquest prohoms anteposava els seus interessos econòmics a les necessitats educatives de Gandesa.

Davant les seves reclamacions la Diputació va acordar demanar a l'ajuntament de Gandesa l'informe sobre els seus dèbits. La reclamació es va fer per via d'urgència, sota l'amenaça d'una multa, donat que, sembla ser, ja feia molt de temps que s'havia sol·licitat aquest informe. De fet, la única

constància del requeriment d'aquest informe és del gener de 1848, gairebé dos anys abans de la reclamació presentada per Franquet.

Respecte a la qüestió dels fons destinats a l'arranjament de les escoles, la Diputació considerava que no calia revocar l'autorització concedida el mes d'agost. L'escriptura de compromís que havia signat l'ajuntament per tal d'obtenir l'autorització que havia sol·licitat mossèn Piñón a l'agost, es considerava garantia suficient per assegurar el pagament dels deutes⁴⁷.

Cal suposar que, amb la darrera quantitat destinada a l'arranjament de les escoles, n'hi va haver prou, donat que l'assumpte no es va tornar a tractar a les sessions de la Diputació. De ser així, aquestes obres s'haurien trigat prop de cinc anys, a més de comportar la venda de diferents propietats del comú, en convertir-se en realitat. No sabem si durant aquest període les escoles van romandre tancades o si les classes van continuar. En aquest cas, o bé es van fer en un altre edifici, el que hauria suposat el pagament d'un lloguer, incrementant la càrrega econòmica de l'ajuntament, o bé van continuar al mateix edifici, malgrat els perills que això podia comportar per l'alumnat. Sigui com sigui, la insistència de l'ajuntament per recuperar les escoles posa de manifest l'interès dels consistoris gandesans vers l'ensenyament primari.

En el cas d'Arnes, sabem que el novembre de 1855 la Diputació, després d'examinar el pressupost presentat per la construcció d'unes noves escoles i de l'habitatge per al mestre, va plantejar algunes modificacions prèvies a la seva aprovació. Concretament va demanar la supressió de la partida destinada al transport dels materials, aconsellant que aquesta feina es fes mitjançant la prestació personal del veïnat. També es demanava a l'ajuntament que comunicés quina era la quantitat d'arbres que s'havien de tallar dels boscos del comú, abans d'atorgar l'autorització necessària. En aquest sentit, s'apunta que la tala d'aquests arbres havia de servir

tant per a la construcció de les noves escoles, com per a la seva venda, el producte de la qual es destinaria a cobrir les despeses dels paletes, serrallers i fusters que havien de participar en l'obra⁴⁸.

A les actes de la Diputació no consta cap altre referència al projecte de les escoles d'Arnes. De tota manera, la petició d'aquest ajuntament demostra la importància que, en alguns municipis, tenien els béns del comú a l'hora de poder finançar les obligacions municipals. Unes propietats que amb la desamortització de Madoz, aprovada el maig de 1855, passarien a mans de particulars, deixant als municipis sense una de les seves principals fonts d'ingressos. Aquesta mesura, però, no va anar acompanyada d'una reducció de les obligacions econòmiques dels ajuntaments, que van continuar sent les mateixes.

El segon cas d'un projecte escolar de nova construcció documentat és el de Bot. La primera notícia és del novembre de 1854, quan la Diputació va prohibir a l'ajuntament la venda d'una part de l'hostal del comú, conservant la resta per instal·lar-hi les escoles de la població. Al mateix dictamen s'aconsellava utilitzar el producte d'altres arbitris municipals per finançar l'habilitació de l'escola⁴⁹.

Cal suposar que, finalment, l'ajuntament va trobar la manera de d'habilitar les escoles en un edifici propietat del comú. Així es desprèn de l'informe elevat per la Diputació al Governador, el novembre de 1855, on es detallaven els béns del comú de Bot que estaven subjectes a la llei de desamortització, i els que no. Entre els primers es comptaven el forn de pa, l'hostal i la teuleria, mentre que en quedaven exclosos la casa de la vila, la casa del metge, les escoles, la casa de beneficència i dues finques rústiques anomenades Comuns i Devesa⁵⁰.

Finalitzat ja el Bienni, l'abril de 1857, la Diputació va aprovar els expedients d'onze municipis de la província, entre els que hi havia el de Bot, que havien sol·licitat acollir-se a les ajudes atorgades pel govern per la construcció d'edificis escolars⁵¹.

Malgrat aquesta aprovació, la subvenció estatal per a la construcció de les escoles de Bot no va ser atorgada fins el març de 1859, amb un total de 10.000 rals. Com assenyala l'historiador local Antoni Cortés, no es té constància documental de la recepció d'aquest diners⁵². De fet, la licitació de les obres de les escoles no es va fer fins el 1862.

La següent notícia sobre el projecte de les noves escoles de Bot és del febrer de 1869, quan l'alcalde de la població s'adreçà a la Diputació per sol·licitar li fossin lliurats els diners necessaris per executar l'obra. Del seu escrit s'extreu que els 10.000 rals concedits pel ministeri de Foment van ser insuficients per completar el finançament de l'obra, el que suposa que, d'una manera o altre, els diners van acabar arribant al municipi. Per aconseguir la quantitat necessària per completar el pressupost l'ajuntament va sol·licitar la concessió del 80% del producte obtingut en la desamortització dels béns municipals, que va ser autoritzada mitjançant una reial ordre el 30 de març de 1868. Un any després de la seva concessió l'ajuntament sol·licitava li fossin lliurats aquests fons. Vista la documentació, el Ple de la Diputació va acordar traslladar la petició al Governador recomanant que s'ordenés a la caixa provincial el lliurament d'aquests diners per tal de poder iniciar les obres projectades i donar feina al jornalers de la població⁵³. Malgrat tot, l'edifici no fou inaugurat fins el 1887, trenta-un anys després que la Diputació donés el vist-i-plau al projecte presentat per l'ajuntament de Bot.

El d'Horta de Sant Joan és el darrer projecte de construcció d'unes escoles que hem documentat durant aquest període. D'aquest, només sabem que el juny de 1856 la Diputació va aprovar el plec de condicions que havia presentat l'ajuntament per licitar les obres que havien de convertir l'antic hostal en les noves escoles de la població⁵⁴.

La darrera peça de l'engranatge escolar la formen, sens dubte, els mestres. La llei de 1838 també es va ocupar dels aspectes relacionats amb la seva

formació i contractació. Com hem vist, el primer àmbit es va solucionar amb la creació de les escoles normals. La primera en obrir les seves portes fou l'Escola Normal Central de Madrid, el març de 1839, destinada a formar tant els mestres d'aquella província, com els que havien de dirigir les futures escoles normals provincials. Un mes abans de l'inici del primer curs de l'Escola Normal Central, la Diputació de Tarragona va acordar pensionar als mestres Joaquim Benet i Antoni Fontova perquè hi poguessin cursar els seus estudis⁵⁵.

Quatre anys després, el febrer de 1843, començava a funcionar l'Escola Normal de Tarragona, finançada amb fons provincials, sota la direcció de Joaquim Benet. L'altre mestre pensionat, Antoni Fontova, es va fer càrrec de l'escola de pràctiques adjunta a la Normal⁵⁶.

Aquest centre va funcionar durant sis anys, fins que el març de 1849 el govern va reorganitzar les escoles normals. El reial decret de 30 de març de 1849 establia la divisió de les escoles normals entre les superiors i les elementals. Les primeres s'establirien a les capitals dels districtes universitaris, que en el cas català era la ciutat de Barcelona, mentre que les segones s'establirien a vint capitals de província establertes al seu articulat. A Catalunya la ciutat triada per establir una Escola Normal Elemental va ser Lleida, el que va suposar el tancament de la de Tarragona. Aquesta no tornaria a reobrir les seves portes fins el setembre de 1859.

L'objectiu d'aquests centres era dotar als professionals del magisteri d'un programa d'assignatures comú, dividit en dues titulacions, la elemental i la superior. D'aquesta manera es posava fi a les comissions provincials que fins aquell moment havien estat les encarregades d'examinar als aspirants a mestres, que s'havien de formar pel seu compte o en centres privats. Val a dir, però, que aquestes disposicions només van afectar als mestres, donat que la llei no contemplava, en cap cas, la creació de Normals femenines. Les dones que volien accedir

al magisteri havien de continuar superant els exàmens de comissions especials, formant-se pel seu compte⁵⁷.

La llei també establia que la contractació del personal docent a l'ensenyament primari restava en mans dels ajuntaments, prèvia aprovació del Governador de la província. El sistema per fer les contractacions i la forma de publicitar les vacants es va establir en la reial ordre de 28 de febrer de 1846, i va acabar de ser definida en el Pla de 1847.

Malauradament, a l'arxiu de la Diputació de Tarragona no es conserva la documentació relacionada amb els nomenaments dels mestres que havia de supervisar el Governador. Això, sumat, a la destrucció de la majoria dels arxius municipals de la zona durant la Guerra Civil de 1936-1939, ha fet que sigui impossible documentar si els mestres en actiu al partit durant aquest període, disposaven de titulació.

Tot plegat, en base a la legislació vigent durant aquest període, podem considerar que la majoria dels ajuntaments del districte de Gandesa van interessar-se en la propagació i millora de l'ensenyament primari als seus respectius pobles. Les crítiques que es feien des del govern, responsabilitzant als poders locals de les dificultats per aconseguir la consolidació del sistema educatiu, no es podrien aplicar als municipis del districte. És cert que, en la majoria de casos, aquests es van limitar a complir amb els mínims exigits per la llei, com també ho és que, donada la delicada situació de les hisendes locals de la zona, fer-ho implicava un esforç considerable.

La qüestió econòmica: les hisendes municipals i l'ensenyament primari

Mentre els diferents gabinets liberals anaven dissenyant les bases del que havia de ser el nou sistema polític, el districte de Gandesa, com d'altres zones del país, s'havia convertit en un dels escenaris de la guerra dels Set Anys.

Des del setembre de 1833 les primeres partides carlines van començar a formar-se a la zona de l'Ebre, que es va consolidar com un dels seus bastions a Catalunya. Fins el 1835 els combats es caracteritzen per l'ús de tàctiques guerrilleres per part de les forces carlines, inferiors en nombre i mal armades, a la que s'han d'adaptar les tropes de l'exèrcit isabelí, creant columnes mòbils i punts fortificats per la defensa de les poblacions.

A poc a poc, però, la força dels carlins s'anirà consolidant a la zona fins que l'estiu de 1835 les autoritats governamentals acorden un canvi d'estratègia. Les dificultats per defensar totes les poblacions dels territoris ebrencs, que necessitaven d'un gran nombre d'efectius i de recursos amb els que no es comptaven, van aconsellar la concentració de les forces fidels en punts concrets, abandonant la resta de poblacions. Així, al partit de Gandesa, les ciutats triades per concentrar els defensors del liberalisme van ser la seva capital, Gandesa, i Móra d'Ebre, que comptava amb un castell i controlava un dels passos de l'Ebre.

L'ordre d'evacuació va afectar els pobles d'Arnes, Benissanet, Bot, Caseres, Corbera d'Ebre, Flix, Horta de Sant Joan, Pinell de Brai, la Pobla de Massaluca i Vilalba dels Arcs⁵⁸. Els membres de les milícies locals, que fins aleshores havien defensat aquests pobles de les incursions carlistes, i les seves famílies van deixar els seus pobles i es van repartir entre Gandesa, Móra d'Ebre i Tortosa.

Amb aquesta decisió la major part del partit va passar a ser controlat pels carlins, deixant de pertànyer, de facto, a l'Espanya liberal i a les lleis que s'hi aprovaven. Un fet que constata aquesta situació, és la supressió dels districtes electorals de la zona durant les eleccions provincials de 1837. En el cas del districte electoral de Móra d'Ebre, es va acordar transferir alguns dels seus municipis al districte de Tivissa; pel que fa al de Gandesa, el fet que cap municipi remetés les llistes dels electors, el va excloure dels comicis⁵⁹.

La consolidació d'una àmplia zona d'influència, des de Morella i el Port fins a l'Ebre, va permetre als carlins la creació d'una mena de petit estat autònom, que es va fer càrrec del cobrament dels impostos i les contribucions que els ajuntaments recaptaven per l'Estat.

A més dels ingressos econòmics i materials, el control d'aquesta zona els atorgà una base d'operacions estable des d'on atacar els nuclis de resistència. Coneguts són els set setges que va partir la ciutat de Gandesa entre el març de 1836 i el febrer de 1838; com també ho són els que va patir el castell de Móra d'Ebre durant el mateix període. La pressió militar a que van ser sotmeses ambdues places fortes va acabar obligant a les autoritats liberals a desistir en la seva defensa.

Es tractava de dos punts isolats, al bell mig de la zona d'influència carlina, que requerien la presència constant de les columnes mòbils utilitzades per perseguir les partides carlines. Uns recursos que no es podien esmerçar, cada poques setmanes, en socórrer les guarnicions assetjades formades, majoritàriament, per membres de la milícia nacional dels pobles de la zona.

El primer dels bastions liberals del partit en ser evacuat va ser el de Móra d'Ebre. El 2 de setembre de 1837, les tropes governamentals van abandonar el castell i la ciutat. Els milicians encarregats de la seva defensa van ser integrats en d'altres unitats militars, mentre que els civils marxaven cap a poblacions de l'altra riba de l'Ebre, com Falset, Tivissa o Reus⁶⁰.

Cinc mesos després li va arribar el torn a Gandesa. Durant el darrer setge, el febrer de 1838, la població va ser durament castigada per l'artilleria carlina, fins al punt que els propis defensors van calar foc a una part del poble per evitar l'entrada dels atacants. L'arribada d'una columna liberal va obligar els assaltants a retirar-se per setena vegada. El lamentable estat en que es trobaven les defenses de la població va dur al general Santos de San Mi-

guel, comandant de la columna de reforç arribada a Gandesa, a ordenar la seva evacuació immediata. El 2 de març una columna de civils, protegits per milicians i soldats, abandonava la població en direcció a Mequinensa⁶¹.

Com en el cas de Móra d'Ebre, els refugiats van haver de marxar amb el més imprescindible, deixant hisendes i propietats en mans de l'enemic. Per alleujar la difícil situació dels refugiats a Mequinensa es va arribar a obrir una subscripció popular⁶². Mentre rebien les ajudes recollides arreu de l'Estat els propis gandesans van endegar els tràmits per aconseguir una indemnització del govern per tot el que havien perdut davant els carlins. El novembre de 1838 la Diputació va donar compte de la petició de 509.992 rals, que era la quantitat en que s'havien valorat els béns perduts durant la guerra. Debatuda la proposta, els consellers, malgrat reconèixer la justícia de la petició, van haver de desestimar-la, donat que no es disposava d'aquesta quantitat, acordant traslladar-la al govern per tal que se'n fes càrrec, ja fent el pagament en diners o en propietats confiscades als rebels⁶³.

Les destrosses patides per Gandesa i Móra d'Ebre, amb la destrucció d'alguns edificis d'ambdues poblacions al llarg dels diferents setges a que van ser sotmeses abans de la seva evacuació, es van repetir a d'altres llocs del territori. La extensa bibliografia existent ens aporta, com a mínim, dos exemples més: Batea i Miravet. La primera d'aquestes poblacions va patir dos atacs dels carlins durant els primers mesos del conflicte, quan la conquesta de les poblacions de la zona era temporal; només el temps necessari per cobrar impostos, reclutar voluntaris i saquejar i destruir les propietats dels prohoms liberals. Batea va patir dues d'aquestes ocupacions, la primera l'abril de 1834, i la segona el setembre de 1835, que van provocar la destrucció d'alguns edificis de la població. En el cas de Miravet, els responsables del seu saqueig i posterior incendi van ser les tropes liberals comandades per Borso di

Carminati, que van assaltar la població el 6 de setembre de 1836⁶⁴.

La signatura de la pau de Bergara, el 31 d'agost de 1839, que va posar fi a la guerra al front Basc, va significar l'inici de la fi del domini carlí sobre les terres de l'Ebre. Els exiliats de Móra d'Ebre van poder retornar a casa seva el maig de 1840, mentre que els de Gandesa ho feien el juny d'aquell any.

Acabada la guerra, les noves autoritats municipals van començar a avaluar les pèrdues que havien patit. El 1842 diversos ajuntaments van presentar els seus informes davant les autoritats governamentals. L'ajuntament de Gandesa va avaluar els danys de la guerra en 5.001.251 rals, que incloïen la pèrdua de béns mobles i immobles, així com els danys patits als conreus i ramats. Els comptes de Batea ascendien a 2.178.621 rals, els d'Horta de Sant Joan xifraven les pèrdues en 875.522 rals, mentre que Vilalba dels Arcs ho feia en 604.993 rals, i Arnes en 312.762 rals. Uns comptes, però, que només contemplaven els danys patits pels liberals, els carlins, perdedors d'aquesta guerra, no van tenir dret a presentar reclamacions, pel que cal considerar que les xifres devien ser molt més altes⁶⁵.

Per tal de copsar el grau de devastació i empobriment del territori que va suposar la guerra dels Set Anys per les poblacions del districte de Gandesa, només cal prendre com a referència el repartiment de les contribucions urbana i rústica de 1845. En ell, s'assignava al districte de Gandesa el pagament de 300.456,27 rals, sobre els 2.876.000 rals que li corresponien a la província de Tarragona⁶⁶. Només les pèrdues patides a la capital del districte eren disset vegades més elevades que la càrrega fiscal calculada, sobre la riquesa urbana i rústica, de tot el partit judicial.

Els estralls de la guerra, que va arruïnar les poblacions del territori i als seus habitants, no es va traduir en una reducció de la pressió fiscal. La fi del conflicte va suposar l'inici de les reclamacions de les diverses administracions dels impostos i

contribucions endarrerits. Unes càrregues fiscals que, en la majoria dels casos, havien estat recaptades i pagades a les autoritats carlines que van governar aquests territoris durant els anys de la guerra.

La primera reclamació que hem documentat data de l'abril de 1840, amb encara algunes partides carlines actives al territori⁶⁷, quan el Governador va sol·licitar al Ple de la Diputació informació sobre el compliment de la llei de lleves a la província. La resposta dels diputats tarragonins il·lustra quina era la situació del partit de Gandesa:

“Atendidas las circunstancias en que se halla esta provincia ocupada en gran parte y dominada casi de continuo por las hordas rebeldes, de tal suerte que del distrito entero de Gandesa y de muchos pueblos del de Tortosa, no se ha recaudado hace ya más de cuatro años contribución alguna por cuya razón es del todo imposible el llenar la prevención del artículo 40 de la ley de reemplazos de 2 de noviembre de 1837.”⁶⁸

Els arguments exposats no degueren tenir cap efecte, donat que el setembre d'aquell any, davant la denúncia de l'ajuntament de Benissanet del robatori dels fons municipals, la Diputació es va limitar a autoritzar, en cas que fos demostrat el robatori, a repartir el seu import entre els veïns de la població. La recaptació havia de servir per abonar l'impost creat per al manteniment de les esquadres de voluntaris, tant de l'any en curs com dels anteriors, que no s'havien pagat per trobar-se Benissanet en mans dels carlins⁶⁹.

La delicada situació de les hisendes municipals dels municipis ebrencs afectats per la guerra va dur a la comissió d'Hisenda de la Diputació, a proposta d'un dels diputats del partit de Tortosa, a emetre un dictamen que ajornés el pagament de tots els endarreriments acumulats el gener de 1841. Les autoritats provincials van acordar concedir una moratòria en el pagament, de manera que a partir de 1842 els ajuntaments haurien d'abonar l'equivalent a dos trimestres de la contribució ordinària a compte dels endarreriments, fins haver liquidat el deute⁷⁰.

La moratòria, però, només afectava als deutes contrets amb l'administració provincial. La resta d'administracions del territori van continuar reclamant el pagament dels endarreriments. Així, el maig de 1841, el jutjat de Gandesa s'adreçava a la Diputació per reclamar el pagament de les consignacions municipals que servien per cobrir les seves despeses, que no s'havien abonat des de 1836⁷¹. Per assegurar-se el pagament d'aquestes quantitats, el jutjat de Gandesa va endegar la via del constrenyiment administratiu contra els ajuntaments morosos. La situació de penúria de molts municipis feu que, tot i aquesta amenaça, els fos impossible abonar el deute. Aquest va ser el cas dels ajuntaments de Benissanet, Móra d'Ebre, Ascó i la Fatarella, segons la queixa presentada al mes de setembre pel jutjat davant la Diputació, requerint la seva intervenció per tal que es garantís el pagament⁷².

Mentre s'esperava una resolució de les Corts que establís com s'havia de resoldre el problema dels endarreriments, la Diputació va crear una comissió per trobar una solució temporal. El dictamen d'aquesta comissió, integrada per representants del territori, coneixedors de la gravetat de la situació, va ser presentada davant el Ple el 15 de juny de 1841, en forma de tres propostes.

La primera feia referència als problemes que els ajuntaments tenien per formar els comptes corresponents als anys en que havien governant les autoritats carlines. En aquest sentit, entenent que els propis i arbitris que cobraven els ajuntaments, havien estat creats per atendre les despeses municipals, es recomanava limitar la documentació que havien de presentar a un resum de les despeses realitzades entre 1836 i 1839, fent especial esment a les que s'havien produït a conseqüència de les exigències de la guerra.

La segona mesura feia referència als impostos que els ajuntaments recaptaven en nom de l'Estat, és a dir, el 20% dels propis i el 3% dels arbitris. En

aquest cas, tenint en compte que aquestes quantitats ja havien estat recaptades per les hosts de Cabrera, la comissió recomanava considerar que ja havien estat pagades. D'aquesta manera, el suposat deute desapareixia de forma automàtica.

La tercera proposta del dictamen era la suspensió dels tràmits endegats per al cobrament d'aquest deutes, fins que les Corts es pronunciessin sobre les dues propostes anteriors⁷³.

Poques setmanes després, el 2 de juliol, el Ple donava compte de la reial ordre de 8 de juny per la qual el govern concedia una moratòria als municipis que havien restat sota el control dels carlins, en el pagament dels endarreriments de les contribucions estatals⁷⁴. Aquesta mesura deixava sense efecte les propostes que havia emès la comissió d'Hisenda de la Diputació, que pretenien facilitar la recuperació del territori, oblidant el passat i començant de zero. La decisió del govern suposava tot el contrari, carregant les malmeses hisendes locals amb una hipoteca que haurien d'arrossegar durant dècades.

Per tal de rebaixar el to impopular d'aquest acord, i garantir la fidelitat dels liberals de la zona, la reial ordre incloïa l'exempció del pagament d'impostos a tots aquells que havien defensat amb les armes la causa del govern, així com a tots els que s'havien vist obligats a marxar de les seves poblacions per l'amenaça dels carlins. Donat que el sistema fiscal vigent es basava en el repartiment entre els veïns o caps de família d'una població de la quota fixada per l'estat, això significava un augment de la càrrega fiscal sobre totes aquelles famílies que havien combatut al costat del carlisme, o, senzillament, havien provat de quedar al marge del conflicte. Lluny de tancar les ferides obertes per una guerra caracteritzada per la crueltat entre ambdós bàndols, mesures com aquesta van mantenir encesos els odis creats durant els anys del conflicte. Uns odis que es van transmetre de generació en generació, per tornar a ressorgir amb cada nou conflicte bèl·lic o tensió social.

No és d'estranyar què, davant aquesta forma de repressió econòmica, alguns homes, molts d'ells antics membres de les partides carlines, acabessin optant pel bandolerisme com a forma de subsistència. Fins el 1848 el districte va patir l'activitat de diverses partides de bandolers, que assaltaven transports i viatgers pels seus camins, creant un clima d'inseguretat que va agreujar el malestar existent entre els pobles de la zona⁷⁵.

L'acord aprovat per les Corts va deixar sense efecte la suspensió dels cobraments aprovada per la Diputació. Amb la seva represa, els problemes dels ajuntaments de la zona es van multiplicar. La pobresa en que havien quedat sumits la majoria dels veïns va donar a lloc a noves reclamacions i intents de rebaixar part de l'import de les contribucions.

L'octubre de 1841 l'ajuntament de Batea s'adreçava a la Diputació per sol·licitar la seva intervenció davant el constrenyiment administratiu imposat a la població pel Subdelegat de Rendes de Tortosa. El consistori sol·licitava més temps per enllestir la recaptació de les contribucions, tant l'ordinària com l'especial de guerra, aprovada el desembre de 1838. En la seva defensa al·legava que només faltaven per recaptar 5.174 rals i 20 maravedís de la contribució ordinària, i 4.807 rals i 3 maravedís de la extraordinària, afegint que les raons de l'endarreriment no eren altres que la crítica situació que patia la majoria del veïnat, agreujada pel constrenyiment administratiu imposat. Vist que la quantitat pendent de recaptació no era més que un 13% del total de les contribucions, que ascendien a 76.393 rals, la Diputació va acordar intercedir davant l'intendent provincial per donar més temps a l'ajuntament a recaptar el que faltava⁷⁶.

En el cas de Móra d'Ebre l'ajuntament va optar per provar de rebaixar les quotes de contribucions que tenia assignades, adaptant-les a la realitat del moment. El juliol de 1842 la Diputació, vist l'informe de l'ajuntament que detallava el nombre d'edificis destruïts durant la guerra, va acordar elevar al govern

la petició de rebaixar la quota de la contribució urbana en 1.228 rals, que era la quantitat amb que contribuïen els edificis desapareguts⁷⁷.

Aquell mateix mes, els ajuntaments d'Arnes, Horta de Sant Joan, Corbera d'Ebre, Flix, Pinell de Brai i Miravet van adreçar a la Diputació una petició per tal que la regent, Maria Cristina, els condonés els deutes corresponents als anys de la guerra. Entenent que la seva petició era justa, el Ple de la Diputació va acordar elevar la petició, acompanyada d'un escrit de suport⁷⁸. Un any després els municipis sol·licitants encara no havien obtingut cap resposta.

El setembre de 1843 l'ajuntament del Pinell de Brai es va adreçar a la Diputació sol·licitant que l'exonerés del pagament de 4.559 rals que l'intendent provincial reclamava en base al 20% del deute acumulat entre 1835 i 1840. En la petició s'apuntava que les contribucions d'aquells anys havien estat recaptades, però que havien estat segrestades pels carlins durant la seva ocupació. El Ple va acordar ordenar a l'intendent que retirés la reclamació del deute, estenent aquesta mesura a la resta de poblacions que encara estaven pendents de la resposta del govern respecte a la condonació del deute. L'acord també va incloure adreçar un recordatori al govern per tal que es pronunciés, tan aviat com fos possible, sobre aquest assumpte⁷⁹.

La resposta del govern va arribar amb la reial ordre de 28 d'octubre de 1843, per la qual s'exonerava a totes les poblacions situades entre els rius Sénia i Ebre, que havien estat ocupades pels carlins, del pagament de les contribucions estatals corresponents als anys de guerra. Amb aquesta mesura es revocava l'acord del juliol de 1841, que s'havia limitat a establir una moratòria en el pagament d'aquest deute.

L'àmbit d'afectació d'aquesta disposició no va quedar molt clar, donat que l'octubre de 1850, set anys després de la seva aprovació, l'ajuntament de Bot s'adreçava a la Diputació per demanar que li fossin condonats els deutes corresponents a les

contribucions de l'Estat dels anys 1833 a 1839. Els membres del Consell provincial van acordar consultar al Governador si Bot, que havia patit igual que altres municipis el estralls de la guerra, estava inclòs en la gràcia concedida l'octubre de 1843⁸⁰.

Fos quin fos l'abast territorial d'aquesta reial ordre, continuaven pendents, però, els deutes relacionats amb d'altres administracions, com les de justícia o la provincial, o les contribucions extraordinàries aprovades per poder finançar l'esforç bèl·lic.

Aquest va ser el cas de Bot, que el desembre de 1844 va sol·licitar a la Diputació que autoritzés el repartiment veïnal de 1.636 rals, corresponents a les contribucions estatals de l'any en curs, que els reclamava l'intendent i que no podien pagar. El cert és que l'ajuntament havia destinat aquest diners a pagar la contribució extraordinària de guerra, de manera que no els podia tornar a recaptar en concepte de contribucions. Aquesta desviació de fons, destinant uns impostos al pagament d'uns altres, constituïa una falta greu, pel que la Diputació, a més d'exigir responsabilitats als responsables que ho havien autoritzat, va rebutjar la petició del repartiment i va ordenar que es recaptessin aquells diners com el que eren, una contribució extraordinària, gravant a qui pertocqués i no a tot el veïnat⁸¹.

La situació del territori es va veure agreujada en els anys següents per males collites i les inclemències del temps. El 1849 alguns municipis van ser castigats amb unes fortes pedregades que, en alguns casos, van suposar el pagament d'indemnitzacions pels danys soferts⁸².

La primavera de 1850 les collites dels districtes de Gandesa i Tortosa es van veure afectades per la sequera. L'hivern de 1852 els aiguats i les pedregades van causar estralls a Ascó, Flix i la Fatarella. Una situació que es va tornar a repetir l'hivern de 1853, amb avingudes de l'Ebre que van afectar, entre d'altres als pobles d'Ascó, Riba-roja d'Ebre,

Benissanet i Miravet⁸³. En tots els casos els municipis afectats van reclamar la rebaixa de les contribucions o la seva condonació, que va quedar subjecte a l'estudi de cada cas. El 1855, a les desgràcies climàtiques s'hi va sumar una epidèmia de colera que, com a mínim, va afectar als municipis de Batea, la Pobla de Massalua i Vilalba dels Arcs⁸⁴.

No és d'estranyar que durant la resta del període, fins el setembre de 1857, les referències sobre els problemes per fer efectives les obligacions fiscals dels ajuntaments es vagin succeint en les actes de la Diputació. En alguns casos la impossibilitat de complir amb les obligacions imposades va provocar la imposició de sancions o la intervenció de la justícia.

El novembre de 1850 la Subdelegació de Rendes de Tortosa sol·licitava l'autorització de la Diputació per processar Joaquim Pujol Rel, Bernat Gil i Josep Mulet Alsina, tots ells regidors de l'ajuntament d'Horta de Sant Joan, per haver-se resistit al cobrament de les contribucions i a l'execució del constrenyiment administratiu imposat per la Intendència de la província. Vist l'expedient, el Consell provincial va autoritzar el que es sol·licitava⁸⁵.

L'abril de 1856 els afectats eren els membres de l'ajuntament de Caseres. Els endarreriments en el pagament de les contribucions, tot i la imposició del constrenyiment administratiu, van dur a la Diputació a autoritzar el seu comissionat a l'embargament dels béns personals dels regidors i l'alcalde per cobrir el deute si no es feia efectiu en el termini de cinc dies⁸⁶.

Aquests problemes no eren exclusius del districte de Gandesa, si no que afectaven al conjunt de la província de Tarragona, de tal manera que, de retruc, també van acabar provocant problemes a la hisenda provincial. El juny de 1855 el Ple de la Diputació va aprovar castigar amb una multa de 500 rals tots els ajuntaments que abans del 19 d'aquell mes no haguessin ingressat les aportacions municipals que nodrien els pressupostos provincials⁸⁷.

Els problemes econòmics de la Diputació, afectada per la morositat dels ajuntaments, impedia que es

fes càrrec d'algunes de les seves obligacions. En el terreny de l'ensenyament, el maig de 1853, la precària situació de la hisenda provincial va provocar que es desestimés l'aplicació d'una reial ordre que establia premis econòmics per recompensar els millors mestres de la província, tot i reconèixer la importància i l'oportunitat d'aquesta mesura. Tres anys després, el setembre de 1856, s'havia de renunciar a l'aprovació de l'increment de sou establert per a l'inspector provincial, perquè no es disposava dels diners suficients per fer-hi front⁸⁸.

Els que no van desatendre les obligacions en matèria d'ensenyament primari van ser els ajuntaments del partit de Gadesa, malgrat les dificultats que travessaven. Durant els primers anys després de la fi de la guerra, sobta la voluntat dels ajuntaments per donar compliment a les disposicions establertes per la llei Someruelos.

Entre 1840 i 1842 hem documentat quatre peticions d'ajuntaments del districte per tal que s'autoritzi la inclusió als seus pressupostos de quantitats destinades a pagar els sous dels mestres. La primera petició és de l'ajuntament de Gadesa, tramitada l'agost de 1840, només dos mesos després del retorn dels refugiats de Mequinensa a la població. En ella, a més de demanar permís per constituir la comissió local d'instrucció primària, també es sol·licita que s'autoritzi un repartiment extraordinari entre els veïns de la població per pagar el sou del mestre. El 1842, els ajuntaments de Riba-roja d'Ebre, Caseres i Flix van remetre peticions similars, demanant autorització per incloure els salaris dels mestres als seus pressupostos⁸⁹.

Durant tot aquest període l'única reclamació sobre debits relacionats amb l'ensenyament primari és del juny de 1855. El 13 d'aquell mes el Ple de la Diputació va ordenar a l'ajuntament de Vilalba dels Arcs fer efectiu el pagament de 352 rals que es devien al mestre de la població. S'indicava que, en cas de no disposar de consignació pressupostària, es formés immediatament un pressupost addicional, incloent els mitjans per cobrir el dèficit.

Un mes després, el mateix Ple acordava autoritzar l'ajuntament de Vilalba dels Arcs per incloure els 1.250 rals, amb que s'havia incrementat el sou del mestre, en el repartiment veïnal que havia de cobrir el dèficit pressupostari⁹⁰. És a dir, que no només es va donar curs immediat a l'ordre de la Diputació, si no que, a més, es va acordar augmentar el sou del mestre.

Tal i com apuntàvem en el final de l'apartat anterior, durant aquest període, tot i la difícil situació econòmica de tots els municipis del partit, tot fa pensar en un veritable interès de les autoritats municipals en la promoció i sosteniment de l'ensenyament primari.

Aquesta situació començaria a canviar, a poc a poc, amb l'aprovació de la llei de desamortització dels propis i comuns dels ajuntaments. La legislació que regulava aquesta desamortització, coneguda com la de Madoz, va ser aprovada l'1 de maig de 1855, i els seus efectes es van anar deixant notar a mesura que els ajuntaments es veïen desposseïts d'aquests béns. No va ser un procés immediat, ni va afectar tots els ajuntaments per igual, però en pocs anys, la majoria dels municipis van veure com s'esvaïa una de les seves principals fonts d'ingressos directes.

La pèrdua d'aquests ingressos no va anar acompanyada de cap rebaixa en les obligacions dels ajuntaments vers l'ensenyament primari, ans al contrari. En un sistema encara en expansió, amb dèficit d'escoles a molts municipis, el volum d'aquestes obligacions va continuar creixent, sense que es preveïés cap mecanisme destinat a substituir la pèrdua dels recursos desamortitzats.

Mentre els pressupostos municipals patien per la pèrdua d'una de les fonts que els nodrien, els del govern va començar una etapa de constant creixement, gràcies als ingressos derivats de la venda de les propietats desamortitzades. Un increment, però, que no es va reflectir en una millora de les dotacions destinades a l'ensenyament primari. Tal i com apunta Ramon Navarro *"las necesidades del*

*país se midieron por quilómetros de ferrocarril, no por número de escuelas.*⁹¹

Els gabinets liberals havien aconseguit sanejar una part de la malmesa hisenda pública, però la solució triada va transmetre el seu mal a la darrera baula de la cadena. Sense els recursos que proporcionava l'arrendament dels propis i l'explotació dels comuns, l'única via que tenien els ajuntaments per mantenir els seus nivells pressupostaris era gravar als seus habitants amb recàrrecs sobre els impostos ja existents, o creant-ne de nous.

Quan les circumstàncies locals eren desfavorables, a causa de períodes de males collites o crisis en els mercats agraris o industrials, la capacitat de recaptació dels consistoris es veia greument afectada. Obligats com estaven a consignar als seus pressupostos tot un seguit de despeses, incloent les de l'ensenyament primari, per imposició de la legislació estatal, quan els ingressos eren insuficients, l'única solució era deixar de pagar.

En una societat marcadament agrària, amb unes taxes d'alfabetització encara molt baixes, on la percepció dels guanys que havia de proporcionar l'ensenyament era força relativa, sobretot entre les classes treballadores, no és d'estranyar que els

mestres fossin un dels sectors destinats a patir aquest mal.

La morositat en el pagament de les obligacions de l'ensenyament primari ja era pràctica comú abans de la promulgació de la llei de desamortització de 1855. Així ho recollien els preàmbuls de la majoria de les mesures legislatives en matèria d'instrucció pública aprovades durant aquest període. Però no és fins el març de 1856 que el govern va començar a prendre mesures concretes per eradicar-la. Cal pensar, doncs, que possiblement existeixi una relació directa entre els efectes del procés desamortitzador i la proliferació de la morositat municipal en les seves obligacions educatives.

La reial ordre de 22 de març de 1856 exhortava als governadors provincials a utilitzar totes les facultats que els atorgava la llei per obligar als ajuntaments a complir amb les seves obligacions vers l'ensenyament primari. Per tal d'estimular el cel de les autoritats provincials, la reial ordre també establia l'obligació de publicar, trimestralment, la llista dels municipis deutors de cada província. Aquesta mesura ens proporciona les primeres dades sobre l'estat de l'endeutament municipal en l'àmbit de l'ensenyament primari.

2. DEUTE ACUMULAT EN ELS SOUS DELS MESTRES DE L'ENSENYAMENT PRIMARI PÚBLIC

Elaboració pròpia a partir de les dades publicades a la *Gaceta de Madrid*, núm. 1.443, de 16 de desembre de 1856; i núm. 1.792, d'1 de desembre de 1857.

Espanya	1.655.760,60	100,00	-	2.438.535,00	100,00	-
Catalunya	110.076,99	6,65	100,00	139.695,00	5,73	100,00
Barcelona	12.358,00	0,75	11,23	59.266,00	2,43	42,43
Girona	31.287,99	1,89	28,42	21.200,00	0,87	15,18
Lleida	21.697,00	1,31	19,71	33.128,00	1,36	23,71
Tarragona	44.734,00	2,70	40,64	26.101,00	1,07	18,68

Si prenem com a referència el total de les inversions en ensenyament primari de 1855⁹², xifrat en 33.264.618 rals, el deute acumulat el juny de 1856 equivalia a un 4'97% del total. Les mesures coercitives aprovades pel govern, no van aconseguir posar fi a la situació. El deute en l'ensenyament primari va continuar creixent fins a la fi del segle XIX. El problema de fons era el propi sistema de finançament, que traslladava tota la responsabilitat econòmica a la baula més dèbil de la cadena, els ajuntaments.

Val a dir que en alguns casos, la morositat era fruit de la desídia de les autoritats municipals, però en la majoria, el veritable problema era la manca de fons per poder fer front a les despeses imposades. En un país on encara la majoria de la població residia en nuclis rurals, amb una economia eminentment agrària, els flux de les collites i les inclemències climàtiques determinava excessivament la capacitat econòmica dels ajuntaments. Les obligacions econòmiques que suposava el manteniment de l'ensenyament primari el van acabar convertint, a ulls de molts consistoris municipals, en una càrrega feixuga, i no pas en una font de coneixements i llibertat per als seus fills i veïns.

El quadre del deute acumulat entre 1856 i 1857, a banda de reflectir que la morositat a Catalunya encara no era excessivament alta, posa de manifest la importància de les fluctuacions econòmiques en l'administració del deute. Els casos més clars ens els proporcionen les províncies de Barcelona i Tarragona, que entre un any i l'altre van intercanviar la seva posició al capdavant de la morositat catalana. Mancats de dades concretes sobre l'evolució econòmica del conjunt municipal d'ambdues províncies, només podem apuntar que, possiblement, tant la reducció del deute de Tarragona, com l'increment del de Barcelona, fossin fruit de la conjuntura econòmica de cada moment.

Amb l'arribada d'una bona collita o el creixement de les incipients indústries locals, la població millorava les seves rendes i la recaptació fiscal era molt més fluida. Això permetia als ajuntaments, no

només recaptar les quantitats corresponents a l'any fiscal en curs, si no fer efectiva una part dels endarreriments, que, alhora, els permetia reduir la seva morositat. La manca d'una sèrie de dades més llarga per aquest període, així com d'estudis econòmics provincials sobre l'evolució de les economies locals, només ens permet apuntar aquesta hipòtesi, que estableix una relació directa entre les conjuntures econòmiques locals, la capacitat de recaptació dels municipis i la morositat en matèria d'ensenyament primari.

Pel que fa al partit de Gandesa, a banda del cas de Vilalba dels Arcs ja citat, l'única informació d'aquest període sobre la morositat municipal és del febrer de 1857. Seguint les indicacions de la reial ordre de 22 de març de 1856, la Diputació de Tarragona va començar a publicar les dades dels ajuntaments morosos. En el Butlletí del 4 de febrer, el Governador publicava una circular reclamant l'enviament immediat dels rebuts que acreditaven el pagament dels sous dels mestres del darrer trimestre⁹³ BOPT núm. 15, de 4 de febrer de 1857.

Fonts i bibliografia

Arxius:

- Archivo General de la Administración de Alcalá de Henares (AGA)
- Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona (AHDT)
- Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB)
- Arxiu Municipal d'Horta de Sant Joan (AMHSJ)
- Arxiu de la Universitat Rovira i Virgili (AURV)

Bibliografia:

- Anguera, Pere (1987). *A bodes em convides. Estudis d'història social*. Reus: Centre de Lectura de Reus.
- Bladé Desumvila, Artur (1992). *Els setges de Gandesa i del castell de Móra d'Ebre (1834-1838)* Barcelona: Rafel Dalmau Editor.
- Capitán Díaz, Antonio (1994). *Historia de la educación en España. II Pedagogía contemporánea*. Madrid: Editorial Dykinson.
- Cavallé Busquets, Joan (1987). "L'impuls de l'ensenyament al Camp de Tarragona a mitjan s. XIX" a

Qua-derns d'Història Tarraconense IV. Tarragona: Institut d'Es-tudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.

- Cavallé Busquets, Joan (1984). "Teoria i realitat en el Pla d'extensió de l'ensenyament primari de 1847 a la comarca del Baix Camps" a *Penell. Revista d'Història* núm. 1. Reus: Centre d'Estudis de la Comarca de Reus.
- Clua Micola, Pere; Sánchez Cervelló, Josep; Margalef Faneca, Ma Cinta (2007). *Corbera d'Ebre. 200 anys d'història 1800-2007* Tarragona: Ajuntament de Corbera d'Ebre.
- Cortada Andreu, Esther (2006). *Ser mestra a la Catalunya del segle XIX*. Lleida: Pagès Editors.
- Corté Manyà, Antoni (2006). *Notes sobre Bot*. Calaceit: Coedició de l'autor i el Centre d'Estudis de la Terra Alta.
- Cots Miró, Artur (1997). "Notes històriques de l'ensenyament a Móra d'Ebre fins a la tercera carlinada (1876)" a *La Riuada* núm. 10. Móra d'Ebre: Associació Cultural la Riuada.
- Embid Irujo, Antonio (1978). *Ordenanzas y reglamentos municipales en el reino español*. Madrid: Instituto de Estudios de la Administración Local.
- González-Agapito, J. (2000) "La construcció d'una història de l'educació espanyola. Apunts per a un debat" a *Edu-cació i Història: revista d'història de l'educació* núm. 4. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Grau Folch, Josep Joan (Coord) (1993). *La Terra Alta. Estructures productives i evolució social*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya.
- Guaita, Aurelio (1984). *El ministerio de Fomento 1832-1931*. Madrid: Instituto de Estudios de la Administración Local. Juliano Corregido, Dolores (1982). "L'escolarització a Barberà de la Conca entre 1860 i 1936" a *Aplec de Treballs* núm. 4. Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà.
- Madoz, Pascual (1985). *Catalunya al Diccionario Geográfico de Pascual Madoz* (2 vol). Barcelona: Curial.
- Monés, Jordi (1977). *El pensament escolar i la renovació pedagògica a Catalunya (1833-1938)*. Barcelona: la Magrana.
- Navarro, Ramon (1998). *La escuela y el maestro en la España contemporánea (1810-1939)* Lleida: Textos Universitarios Sant Jordi.
- Noguera Arrom, J. (1984). *L'Escola Normal de Tarragona (1843-1931)* Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Orduña Rebollo, Enrique (2005). *Historia del municipalismo español*. Madrid: lustel.
- Pérez Núñez, Javier (1996). "Los debates parlamentarios de la Ley municipal de 1840" a *Revista de Estudios Políticos* núm. 93 Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- Peset, José Luís (et al) (1978). *Ciencias y enseñanza en la revolución burguesa*. Madrid: Siglo XXI.
- Puelles Benítez, Manuel de (2004). *Estado y educación en la España liberal (1809-1957). Un sistema educativo nacional frustrado*. Barcelona: Pomares.

Notes

- 1.- Puelles Benítez, Manuel de (2004). *Estado y educación en la España liberal (1809-1857). Un sistema educativo nacional frustrado*. Barcelona: Ed. Pomares. p. 85.
- 2.- Ibídem. p. 100.
- 3.- Art. 366. En todos los pueblos de la Monarquía se establecerán escuelas de primeras letras, en las que se enseñará a los niños a leer, escribir y contar, y el catecismo de la religión católica, que comprenderá también una breve exposición de las obligaciones civiles.
- 4.- Art. 12. La religión de la Nación española es y será perpetuamente la católica, apostólica, romana, única y verdadera. La Nación la protege por las leyes sabias y justas y prohíbe el ejercicio de cualquier otra.
- 5.- Art. 25.6. Desde el año de mil ochocientos treinta deberán saber leer y escribir los que de nuevo entren en el ejercicio de los derechos del ciudadano.
- 6.- Puelles Benítez, Manuel de (2004). Op. cit., 18.
- 7.- Ibídem. p. 24.
- 8.- Ibídem. p. 130.
- 9.- Fins a la creació d'un ministeri propi el 1900, la instrucció pública va anar passant per diferents carteres ministerials. Entre el novembre de 1832 i el maig de 1834 va dependre del ministeri de Foment, per passar, aleshores, al d'Interior. El desembre de 1835 aquest ministeri es va convertir en el de Governació, fent-se càrrec dels assumptes de la instrucció. El 1847 les competències en matèria educativa es van transferir a un nou ministeri, el de Comerç, Instrucció i Obres Públiques. Quatre anys després, el 1851, l'ensenyament va ser transferit al ministeri de Gràcia i Justícia, on havia estat adscrit abans del 1832. El 1855 va tornar a canviar de cartera ministerial, retornant al ministeri de Foment, on va romandre fins al 1900. Guaita, Aurelio (1984). *El ministerio de Fomento 1832-1931*. Madrid: Instituto de Estudios de la Administración Local.
- 10.- Mostra d'aquesta realitat, és l'acord del Ple de la Diputació de Tarragona en resposta a una consulta presentada per l'ajuntament d'Almóster (Baix Camp) el 1839: "Si bien para el cargo de Regidor no se ha considerado de absoluta necesidad el requisito de saber leer y escribir, sin embargo el que en el Ayuntamiento no hay un sólo individuo que reúna dicha circunstancia es un mal grave cuyas consecuencias deben evitarse y para ello ha acordado esta Diputación (...) que si en el expresado pueblo existen personas que sepan leer y escribir recaiga en una de ellas el cargo de Regidor". Acta del Ple de la Diputació de 23 d'octubre de 1839. Actes de la Diputació. AHDT.
- 11.- Capitán Díaz, Antonio (1994). *Historia de la educación en España. II Pedagogía contemporánea*. Madrid: Editorial Dykinson. p. 60.

- 12.- Puelles Benítez, Manuel de (2004). Op. cit., p.194.
- 13.- Capitán Díaz, Antonio (1994). Op. cit., p. 57 a 59.
- 14.- La *esteva* és una peça de l'arada, concretament la seva part corba posterior, on es recolza la mà per dirigir l'arada i exercir la pressió necessària per llaurar la terra.
- 15.- Art. 17.3. Un sueldo fijo que (pudiendo ser) no baje en ningún lugar de ochocientos reales anuales para una escuela primaria elemental, y dos mil quinientos reales para una escuela superior. Además de las retribuciones de los niños. Los pueblos podrán aumentar este sueldo fijo, según sus recursos, para proporcionarse maestros más instruidos, en atención a que el mínimo sueldo indicado sólo debe tener lugar en las poblaciones más cortas y pobres.
- 16.- Art. 22. Los padres, tutores o personas que hagan sus veces respecto de los niños, tendrán la obligación de enviar a estos a la escuela pública desde la edad de seis años hasta la de diez cumplidos, o proporcionarles de otro modo la instrucción primaria elemental, siempre que algún motivo justo, a juicio de la comisión local, no lo estorbare.
- 17.- Puelles Benítez, Manuel de (2004). Op. cit., p. 224.
- 18.- Art. 26. Siendo una obligación de los padres procurar a sus hijos, y lo mismo los tutores y curadores a las personas confiadas a su cuidado, aquel grado de instrucción que pueda hacerlos útiles a la sociedad y a sí mismos, las comisiones locales procurarán por cuantos medios les dicte su prudencia, estimular a los padres y tutores al cumplimiento de este deber importante, aplicando al propio tiempo toda su ilustración y su celo a la remoción de los obstáculos que lo impidan.
En las actas de las comisiones constarán los medios empleados al efecto, y las amonestaciones prudenciales hechas a los padres y tutores, con los resultados que hayan tenido para los fines que puedan tener lugar en la aplicación de los premios y estímulos que se establezcan para el fomento de la enseñanza.
- 19.- Art. 15.2. Cuando algún pueblo o distrito con el número designado de vecinos para la escuela elemental completa no pueda cubrir enteramente los gastos indispensables de la escuela y maestro, será auxiliado por los fondos provinciales, previa la aprobación del Gobierno; y en el caso de que estos fondos sean insuficientes o no puedan contribuir con cantidad alguna, se cubrirá el déficit por el ministerio de la Gobernación de la Península.
- 20.- Puelles Benítez, Manuel de (2004). Op. cit., p. 225.
- 21.- Peset, José Luís (et al.) (1978). *Ciencias y enseñanza en la revolución burguesa*. Madrid: Editorial Siglo XXI. p. 15.
- 22.- *Ibidem*, p. 15 i 16.
- 23.- Orduña Rebollo, Enrique (2005). *Historia del municipalismo español*. Madrid: Iuste. p. 152.
- 24.- Pérez Núñez, Javier (1996). "*Los debates parlamentarios de la Ley municipal de 1840*" a *Revista de Estudios Políticos* núm. 93. p. 278.
- 25.- Cavallé Busquets, Joan (1987). "*L'impuls de l'ensenyament al Camp de Tarragona a mitjan s. XIX*" a *Quaderns d'Història Tarraconense IV*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. p. 93.
- 26.- BOPT núm. 85, de 20 de gener de 1835.
- 27.- Sánchez Cervelló, Josep (Coord) (2004). *El carlisme al territori de l'antiga Diòcesi de Tortosa* (3 vol.). Tarragona: Arola Editors. p. 165.
- 28.- Anguera, Pere (1987). *A bodes em convides*. *Estudis d'història social*. Reus. Centre de Lectura de Reus. p. 29.
- 29.- Grau Folch, Josep Joan (Coord.) (1993). *La Terra Alta. Estructures productives i evolució social*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya. p. 227.
- 30.- El desembre de 1829 el mestre Bienvenido Codorniu Abarcat ja hi estava exercint. *Dirección General de Enseñanza Primaria. Personal. Expedientes personales y títulos (1850-1923)*. C. 31/17732. AGA.
- 31.- Segons consta a l'expedient del mestre Ramon Suñé Piza, el novembre de 1831 Pedro Domingo Castelló, que havia estat el seu tutor, estava exercint com a mestre en aquesta població. *Dirección General de Enseñanza Primaria. Personal. Expedientes personales y títulos (1850-1923)*. C. 32/6314. AGA.
- 32.- Segons consta a la fitxa confeccionada durant la inspecció de gener de 1858, el mestre Higinio Segura Vallès exercia en aquesta població des de l'abril de 1831. *Expedients del Rectorat del Districte Universitari. Visita de inspecció a todo el Distrito. Ordenación topogràfica 1858*. Ll. 19/3/1/7. AHUB.
- 33.- Així és després de la reclamació presentada davant la Diputació de Tarragona pel mestre Manuel Pons, que havia exercit en aquesta població abans del maig de 1836. *Acta del Ple de la Diputació de 22 de maig de 1836. Actes de la Diputació*. AHDT.
- 34.- Segons l'expedient de Jaime Meix Domènech, el seu pare, Jaime Meix Álvarez, exercia en aquesta població l'octubre de 1839. *Expedients de personal – alumnes*. Ll. A01/100. AURV.
- 35.- Cortada Andreu, Esther (2006). *Ser mestra a la Catalunya del segle XIX*. Lleida: Pagès Editors. p. 21.
- 36.- Expedient per al nomenament de la mestra de l'escola de nenes (1852). *Documentació de la Junta Local d'Ensenyament Primari*, C. 642. AMHSJ.
- 37.- El febrer de 1855 la Diputació de Tarragona accedia a la petició de l'ajuntament de Móra d'Ebre per incloure als seus pressupostos la dotació per al sou d'una mestra. *Acta del Ple de la Diputació d'1 de febrer de 1855. Actes de la Diputació*. AHDT.
- 38.- El juliol de 1855 la Diputació de Tarragona accedia a la petició de l'ajuntament de Bot per incloure als seus pressupostos la dotació per al sou d'una mestra. *Acta del Ple de la Diputació de 12 de juliol de 1855. Actes de la Diputació*. AHDT.

- 39.- L'agost de 1856 la Diputació de Tarragona, en resposta a la petició de la Junta d'associats de Benissanet per no haver d'abonar, entre d'altres, el sou de la mestra Rosa Pons pel dèficit existent al pressupost municipal, va acordar desestimar aquesta petició emparant-se en que la seva contractació havia estat ordenada per la Junta provincial d'Instrucció Pública. Acta del Ple de la Diputació de 29 d'agost de 1856. Actes de la Diputació. AHDT.
- 40.- Acta del Ple de la Diputació de 31 de maig de 1842. Actes de la Diputació. AHDT.
- 41.- Acta del Ple de la Diputació d'11 de desembre de 1844. Actes de la Diputació. AHDT.
- 42.- Acta del Ple de la Diputació de 5 de juny de 1847. Actes de la Diputació. AHDT.
- 43.- Acta del Ple de la Diputació de 5 de gener de 1848. Actes de la Diputació. AHDT.
- 44.- Acta del Ple de la Diputació de 8 d'agost de 1849. Actes de la Diputació. AHDT.
- 45.- Acta del Ple de la Diputació de 24 d'octubre de 1849. Actes de la Diputació. AHDT.
- 46.- Bladé Desumvila, Artur (1992). Els setges de Gandesa i del castell de Móra d'Ebre (1834-1838). Barcelona: Rafael Dalmau Editor. p. 34.
- 47.- Acta del Ple de la Diputació de 30 de novembre de 1849. Actes de la Diputació. AHDT.
- 48.- Acta del Ple de la Diputació de 17 de novembre de 1855. Actes de la Diputació. AHDT.
- 49.- Acta del Ple de la Diputació de 9 de novembre de 1854. Actes de la Diputació. AHDT.
- 50.- Acta del Ple de la Diputació de 22 de novembre de 1855. Actes de la Diputació. AHDT.
- 51.- Acta del Ple de la Diputació de 21 d'abril de 1857. Actes de la Diputació. AHDT.
- 52.- Cortés Manyà, Antonio (2006). Notes sobre Bot. Calaceit: Coedició de l'autor i el Centre d'Estudis de la Terra Alta. p. 105.
- 53.- Acta del Ple de la Diputació d'11 de febrer de 1869. Actes de la Diputació. AHDT.
- 54.- Acta del Ple de la Diputació de 26 de juny de 1856. Actes de la Diputació. AHDT.
- 55.- Acta del Ple de la Diputació de 19 de febrer de 1839. Actes de la Diputació. AHDT.
- 56.- Noguera Arrom, J. (1984) L'Escola Normal de Tarragona (1843-1931). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona. p. 53.
- 57.- Cortada Andreu, Esther (2006). Op. cit., p. 28.
- 58.- Vinaixa Miró, Joan R. (2006). Set anys de guerra civil (Ribera d'Ebre, 1833-1840). Valls: Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre. p. 32.
- 59.- Actes del Ple de la Diputació de 23 de setembre i 23 de novembre de 1837. Actes de la Diputació. AHDT.
- 60.- Vinaixa Miró, Joan R. (2006). Op. Cit., p. 48.
- 61.- Bladé Desumvila, Artur. Op. cit., p. 53.
- 62.- Sauch Cruz, Núria (2004). Guerrillers i bàndols civils entre l'Ebre i el Maestrat: la formació d'un país carlista (1808-1844). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. p. 336.
- 63.- Acta del Ple de la Diputació de 27 de novembre de 1838. Actes de la Diputació. AHDT.
- 64.- Vinaixa Miró, Joan R. (2006). Op. cit., p. 41.
- 65.- Sánchez Cervelló, Josep (Coord) (2004). Op. cit., p. 167.
- 66.- Acta del Ple de la Diputació de 27 d'agost de 1845. Actes de la Diputació. AHDT.
- 67.- Segons Joan Ramon Vinaixa, el darrer enfrontament armat a la zona entre unitats liberals i carlines es va produir a les proximitats de Corbera d'Ebre el 10 de maig de 1840. El 19 de juny d'aquell any encara es va enregistrar una altre topada a les proximitats de Móra d'Ebre entre una patrulla liberal i les restes d'una partida carlina, que va acabar amb la detenció i execució del cabdill carlí Josep Pujol, Bessó. Vinaixa Miró, Joan R. (2006). Op. cit., p. 62 i 64.
- 68.- Acta del Ple de la Diputació de 29 d'abril de 1840. Actes de la Diputació. AHDT.
- 69.- Acta del Ple de la Diputació de 6 de setembre de 1840. Actes de la Diputació. AHDT.
- 70.- Acta del Ple de la Diputació de 15 de gener de 1841. Actes de la Diputació. AHDT.
- 71.- Acta del Ple de la Diputació de 18 de maig de 1841. Actes de la Diputació. AHDT.
- 72.- Acta del Ple de la Diputació de 28 de setembre de 1841. Actes de la Diputació. AHDT.
- 73.- Acta del Ple de la Diputació de 15 de juny de 1841. Actes de la Diputació. AHDT.
- 74.- Acta del Ple de la Diputació de 2 de juliol de 1841. Actes de la Diputació. AHDT.
- 75.- Clua Micola, Pere; Sánchez Cervelló, Josep; Margalef Faneca, Ma Cinta (2007). Corbera d'Ebre. 200 anys d'història 1800-2007. Tarragona: Ajuntament de Corbera d'Ebre. p. 48.
- 76.- Acta del Ple de la Diputació de 2 de juliol de 1841. Actes de la Diputació. AHDT.
- 77.- Acta del Ple de la Diputació de 13 de juliol de 1842. Actes de la Diputació. AHDT.
- 78.- Acta del Ple de la Diputació de 6 de juliol de 1842. Actes de la Diputació. AHDT.
- 79.- Acta del Ple de la Diputació de 22 de setembre de 1843. Actes de la Diputació. AHDT.
- 80.- Acta del Consell Provincial de la Diputació de 26 d'octubre de 1850. Actes de la Diputació. AHDT.
- 81.- Acta del Ple de la Diputació de 23 de desembre de 1844. Actes de la Diputació. AHDT.
- 82.- Entre els municipis indemnitzats pels danys provocats per les pedregades es troba el de Bot, que va rebre 23.860 rals. Acta del Ple de la Diputació de 22 de desembre de 1849. Actes de la Diputació. AHDT.
- 83.- Actes del Ple de la Diputació de 20 d'abril de 1850, 3 de novembre de 1852 i 15 de novembre de 1853. Actes de la Diputació. AHDT.
- 84.- L'expansió de la malaltia va quedar reflectida a les

- actes del Ple de la Diputació de 27 d'agost, 17 de setembre i 4 d'octubre de 1855. Actes de la Diputació. AHDT.
- 85.- Acta del Consell Provincial de la Diputació de 6 de novembre de 1850 . Actes de la Diputació. AHDT.
- 86.- Acta del Ple de la Diputació de 12 d'abril de 1856. Actes de la Diputació. AHDT.
- 87.- Acta del Ple de la Diputació de 4 de juny 1855. Actes de la Diputació. AHDT.
- 88.- Actes del Ple de la Diputació de 9 de maig de 1853 i 9 de setembre de 1856. Actes de la Diputació. AHDT.
- 89.- Actes del Ple de la Diputació de 28 d'agost de 1840, 19 de gener i 28 de maig de 1842. Actes de la Diputació. AHDT.
- 90.- Actes del Ple de la Diputació de 13 de juny i 6 de juliol de 1855. Actes de la Diputació. AHDT.
- 91.- Navarro, Ramon (1998). La escuela y el maestro en la España contemporánea (1810-1939). Lleida: Textos Universitarios Sant Jordi. p. 53.
- 92.- Dades proporcionades al *Quadro que manifiesta los gastos de las escuelas públicas, fondos de que se satisfacen, producto de las retribuciones de los niños e importe de los gastos para la habitación de escuela y adquisición de enseres*, publicat a la *Gaceta de Madrid*, núm. 21, de 21 de gener de 1859.
- 93.- BOPT núm. 15, de 4 de febrer de 1857.

